Розділи з роману про Миколу Гоголя

ВПРОВІДНЕ СЛОВО ДО "СЕНЬЙОРА НІКОЛО" ЮРІЯ КОСАЧА

Уривки з Косачевого роману, що їх пропонуємо читачеві, друкувалися в дванадцятьох числах тижневика "Український Прометєй" (Детройт, США) з 15 липня до початку жовтня I954 року. Редакція супроводила текст таким вступом (подаємо його повністю):"Сеньйор Ніколо" — це лише кілька розділів із великого історичного, але й актуально-проблемного роману про Гоголя, над яким працює тепер Ю. Косач. У романі автор поставив собі метою поглибити істоту малоросіянства на прикладі Гоголя. Роман побудовано виключно на детально простудійованих автором історичних першоджерелах, отже – всі ситуації і їх тло – правдиві, а всі слова самого Гоголя і його думки – автентичні, взяті з його записок, листування та записів його сучасників. Це треба мати на увазі при читанні цього твору".

Спроби розшукати рукопис роману не дали наслідків. Ні вдова письменника, ні члени тодішньої редакції "Українського Прометея", хто ще в доброму здоров'ї, нічого порадити не могли. Сьогодні питання лишається відкритим: чи опубліковані розділи – лише початок задуманої праці? Чи, як твердить автор у заключному слові, невеликий фраґмент закінченої роботи? А коли так, то де ту роботу шукати? Після I954 року в доступній для перегляду закордонній українській пресі додаткових уривків роману не знаходимо. Щоправда, стосунки Юрія Косача з післявоєнною хвилею емігрантів з України катастрофічно гіршали, і не кожен пресовий орган наважився б дати місце творам опального автора, – а все ж здається більше ймовірним: якби роман був закінчений, його б таки хтось надрукував.

Тема "Сеньйора Ніколо" для письменника не нова. Ще 1946 року в післямові до Косачевої новели "Ноктюрн b-moll" Юрій Шерех зауважив, що "одна з улюблених тем Косачевої творчости — зустрічі України з

Європою". Може, це й звабило автора почати працю над романом саме з тієї частини, де герой перебуває в Європі, відсунувши решту "на пізніше"?

Велика втрата, коли твори зникають, не дійшовши до читача. А ще прикріше, коли втрачається кілька речей одного автора, й обличчя мистця втрачає чіткість. Навесні І948 року драматичний ансамбль Володимира Блавацького показав у таборі ДіПі в Німеччині п'єсу Юрія Косача "Ордер". Рецензії на виставу є, і вони цікаві. На превеликий жаль, текст п'єси ніколи не друкувався. Хто порадить, де його шукати?

Оксана Соловей

ІЗ ЗАПИСОК ХУДОЖНИКА ПЕТРА ШАПОВАЛЕНКА Березень 1839, Рим

Тінь, незримий сучасник, брат, що йому приречено жити й щезнути в невідомості, бо тільки я горів і згоряв у страшному прозрінні й о г о, я йшов за ним усюди, де лише він з'являвся. Я чатував на нього в сутіні, коли він виходив із двома ченцями з вілли княгині Волконської, що за Латеранським Йоаном; я сидів у найглибшому закутку тратторії Фальконі, де він розважався з німецькими художниками; я відводив його до робітні Іванова, до дому Вієльгорських, я блукав за ним опівночі вулицями Риму, коли він задивлявся на собор св. Петра або на кінну статую Марка Аврелія.

Чертков, якому замовлено портрета дружини генерала N, оповідав мені про розмову, що відбувалась оце вчора в генераловому сальоні. "Не можу бачити ТІЄЇ людини, – сказав генерал, – подивіться на цього ГУСАКА, як за ним ходять, який він певний свойого значення. Що за а т т і т ю д, що за а п л о н!" – "Так це ж революціонер, перебив його хтось із співбесідників, – я просто дивуюсь, як його пускають у порядні доми. За його "Ревізора" його слід було б заслати в таке місце, де крук костей не заносить...".

І решта співбесідників у генераловому сальоні однозгідно визнали, що він –"небезпечна людина".

Але я реготався про себе, я реготався так, як може реготатися всевідущий диявол. Бо ніхто, крім мене, так не знає й о г о, й тільки я один – нікому невідомий і ніким непомічений, можу справді сказати, хто він. Може я, мов той його ж Басаврюк, може, той його ж знахар-вовкулака, синявою лютого, передпекельного відсвіту осяю його душу й виверну навиворіт всю муку його наймистецькішого чарування, його чортівської маски.

...Я підійшов нарешті до тихого завулку: Віа Феліче. Був сонячний березневий ранок. Римське сонце стояло високо, овіваючи золотими віями цямриння цього старовинного, скупченого кварталу, заселеного годинникарями, власниками тратторій, торговцями скрипок, гравюр і вина. Просто в сонці стояла в брамі мальовнича неаполітанка, з кошиком у руці; художник у зношеному циліндрі й у довгій, чорній мантиллі сердито вибирав гравюри біля ятки з мотлохом папір'я, старих книжок і свічників; замурзані діти гралися біля фонтану; старий катеринник із мавпкою ладнався награвати свою одностайну мелодію; сновигали яриги; пройшов із молитовником старий священик і поглянув на мене зукоса, з-під свойого чорного капелюха. Я спинився перед домом число 12. Слуга з близької джелатерії розважався, од нудьги, з двома чорноокими красунями, що, може, жили в цьому домі. "Чи тут живе СЕНЬЙОР ГОГОЛЬ?" — спитав я. Красуні поглянули одна на одну. Слуга нахабно витягнув оливково-смагляве обличчя: аджеж, я не виглядав заможнім чужинцем. Сеньйорини знизали плечима. А втім, одна з бистрішими, ніж у другої, й лукавими очима спалахнула: "Може, це до сеньйора Ніколо?", — "Так, напевно, до сеньйора Ніколо", — засміялась і друга. А втім, на мене, тобто майже коло мене, виплеснуто щось із посудини з другого верха, так що я зніяковів і поступився: ніколи вже не буду стояти так близько до римських будинків. "Та це ж і сам сеньйор Ніколо!". Вони сміялись із мене якнайщиріше; я задер голову: в вікні вже нікого не було. Вони всі навперебій розповідали мені, як найти сеньйора Ніколо, а знутра дому, з його крутих сходів із залізними поручнями,

потягло цвіллю, павучим шепотом, приглушеною луною давнини. "Ось ви, залізні віки минувшини", – думав я й о г о словами, ступаючи рипучими сходами, але й сюди вдиралися золоті блими весняного дня.

...Ми сиділи в його кімнаті, продовгастій, мов труна. У розчинені вікна билася, співала невблаганна синява римського неба. І в кімнаті, з низькою стелею, пахло вологістю і павучою старістю. Припалі пилом ескізи, естампи, його власні рисунки краєвидів Риму вроздріб лежали на овальному столі. У куті біля вікна висилась контора з каламарем, заткненим у нього гусячим пером та розпочатим якимсь писанням.

"Так це ви — художник Шаповаленко? – сказав він, сидячи проти мене, і, прищуливши око, роздивлявся мене. – Так це ви – земляк? Із Гетьманщини, бува?" –"Я – з Кононівки, – влесливо сказав я, – що не так далеко від Сорочинців та й від Яворівщини, в якій ви зволили колись перебувати". – "Аякже, – гуняво сказав він, – Яворівщину добре знаю, ми з матінкою ще їздили... Так ось воно як. І як це так, що ви здумали земляка провідати? Та ж ви у Римі чи не давненько зволите перебувати?"...

Він усе так прищулено і дедалі єхидніше і лукавіше споглядав на мене, неначе він уже знав усе, давно знав наперед, що я його провідаю, і як молюсь йому, й як я прозріти його хочу, та надаремно, надаремно, братику, не такі були вже. І ми дивились один на одного і мовчали. Він не був ні надто худий, ні блідий, як я собі його уявляв, чувши постійно про його хворіння в Римі, – навпаки, колір його гладкого обличчя був навіть приємний. Волосся його – темно-русяве, розчесане на обидві сторони рівного проділу, гривкою, на козацький спосіб. Вражав його ніс, пташиний, як хтось сказав, дійсно, дещо задовгий і гострий-гострий. Під таким же русявим вусиком він увесь час сміявся – немовби глумливо, але водночас немовби й соромливо, як панянка. Він був у вишневому шовковому архалуку, з-під якого видна була, мені вже відома з розповідей, камізелька "жаб'ячого" кольору – тобто, зеленява з оранжевими і червоними цятками, зовсім жаб'яча шкірка. Штани були вузькі, сірі, зі штрипками. На шиї була косинка, вибагливого орнаменту,

шовкова. Він пробачився, що приймав мене не в фраку, й я згадав розповіді про його хотіння бути завжди наймодніше одягненим, от його фраки –рожеві, кольору "маренго з іскрою", вохряні й вишневі, що відбивали від таких же кричущих і неймовірних камізель і штанів; на репетиціях "Ревізора", як оповідали, актори глумилися в кулак і рисували карикатури з автора: "невисокого бльондина в золотих окулярах на довгому пташиному носі, зі щільно затисненими губами і прищуленими очима; в зеленому фракові з перламутровими ґудзиками, в коричневих штанях і в циліндрі".

"Рим, – заговорив він, знічев'я зірвавшись із крісла й осявшись, – прекрасний Рим! Я починаю знову вчитання Риму!.. О, Рим! О, Рим! О, Італія. Чия рука мене вирве звідси? Яке небо, яке повітря! П'ю і не нап'юся! Ви знаєте, коли я побачив Рим, мені здалося, що я побачив свою батьківщину, оту Україну, якої я вже стільки літ не бачив, а де жили тільки мої думки. Ні, ні, це все не те, – він заходив ще жвавіше по кімнаті, – не свою батьківщину я побачив, а батьківщину моєї душ і!" – "Справді ви, – сказав я і повторив, – ви, Миколо Васильовичу, побачили Україну вашу?.."

Але він продовжував, немов не почувши мойого питання. Я завважив пізніше, що він часто не дочував деяких моїх питань. "Ви знаєте, який я щасливий із цієї подорожі. Я розробився з Петербургом, так, розробився, ви розумієте, земляче? Годі! Годі! Годі цього зборища просвічених неуків! Я забув тут, що таке "совітник", починаючи від титулярного і аж до дійсних таємних! Я не можу, ні, я не можу забути моєї вітчизни, але, пробачте, переносити пустинну пиху безмозкого клясу людей, які перед тобою дмуться, а навіть пакостять, о, ні, слуга покірний! Я все готовий перенести на чужині, я готовий, повірте, витягти руку жебрати, але у своїй землі – ніколи, ні! Так ось, – про що це пак я? Я був у Любеку, в Гамбурзі, в Аахені, де ми з земляком Данилевським пронудьгували декілька днів, у Франкфурті, в Крайценаху, звичайно, в Парижі, який, до речі, зовсім не такий поганий, як я собі уявляв, я навіть там блаженствував! Але, врешті, приїдається все там, і люди, дуже легкі, і природа, а крім того Париж зайнятий політикою, тільки політикою, а де

вже нам до того, нам, смиренним художникам!.. Так, бачився, звичайно, з добродійкою моєю і землячкою нашою Александрою Осипівною Россеті-Смирновою! Співали ми з нею наших пісень чудових, і про бур'ян згадували, і про вареники та галушки, і про журавлів. Чудесна душа її – козачки! Зустрічалися з Міцкевичем, хоч і лях, але великий поет, також і другий польський поет, Богдан Залеський був, щира душа. Знаєте, по-якому ми втрьох оце розмовляли? По-нашому, малоросійському... А оце тепер упиваюсь Італією, якби тільки не хворість проклята. І то де, земляче? В самій благородній частині тіла – в шлунку. Бестія, нічого не варить, а запори такі вперті, що просто не знаю, що робити. Крім того, я сидів без грошей, уявіть. Приїхав у Рим із двома стами франків. Ось за цю квартиру, за стару залю з картинами, плачу тридцять франків. А все інше дешевше. Страви за обідом іноді обходяться по чотири су. Морозива не з'їдаю також більше, як на чотири, а іноді лише на вісім су. Але зате яке морозиво тут! Словом, друже, Европа на те, щоб дивитися на неї, а Італія – щоб у ній жити. Так, пошкодуйте мене, яке нопше здоров'я! А замисли горді, ніде правди діти. Невже мені не вдасться здійснити їх? Голова моя повна, але сили, де мої сили?.. Ось так, земляче, священне тремтіння пробігає мною, велике творіння моє, і не скоро кінець йому. Ще повстануть проти мене – це я вам лише скажу – стани нові і багато різних панів, але що ж удієш? Така моя доля: ворогувати з власними земляками. Знаю, що ім'я моє буде щасливішим від мене, і нащадки цих земляків моїх, може, з очима, вологими від сліз, проречуть замирення з моєю тінню"...

Мені розповідали, що сеньйор Ніколо не часто буває говірким, хіба що в колі дуже добрих знайомих, але я аж дивувався його щирості, потокові його високих, коштовних слів. Він знову сидів мовчки у своєму кріслі й пильно-пильно розглядав мене, справді, дещо прищуливши очі.

Сонце лилось із вікна крізь жалюзії й падало на нього, обдавало його усього, а він сидів у цьому запиленому кріслі, невеличкий, мов характерник-чарівник, усміхнений глузливо, мов дивний птах, мов старовинний степовий Див, сидів, віщий цей штукар, цей Рудий Панько, цей біс, і згодом, прислонивши очі від променів долонею, запитав мене:

"Ну, а як же там, земляче, на нашій Україні любій? О, який же я нещасливий, що й досі не міг закінчити свойого найшляхетнішого твору, твору для нащадків призначеного, історію нашої батьківщини, моєї дорогої батьківщини"...

Він не дочекався відповіді й зірвався, бо здолу його покликали, кликали якісь люди. Він миттю забув про мене і вибіг із кімнати, де пахло павучою самотністю, а я підвівся, підійшов до його контори, де лежали ще недописані аркуші, й прочитаєте, що попало під золотий промінь: "...я – письменник і повинен умерти з голоду. На мене надходять печальні думки, наслідки іпохондрії, чи чого. Розгляньте моє положення, в якому я знаходжусь, мій хворобливий стан, дайте мені рятівну пораду, що я повинен вчинити, щоб протягнути на світі моє життя до того часу, поки я зроблю хоч що-небудь із того, що я маю зробити. Я думав, думав і нічого не міг придумати кращого, як удатися до государя. Він милостивий. Я написав листа, якого прикладаю. Вручіть його. Якщо він написаний не так, як слід, імператор — милостивий, він усе пробачить. Скажіть, що я – неук, невідучий, як треба писати до його високої особи, але я сповнений такою любов'ю до нього, якою може бути сповнений ТІЛЬКИ російський підданий... Якщо б мені така ПЕНСІЯ, яку дають вихованцям Академії мистецтв в Італії, або хоч би таку, яка дається ДЯЧКАМ, які перебувають тут при нашій церкві, то я б протягнувся... Знайдіть нагоду, щоб показати як-небудь государю імператору мої дві повісті "Старосвітські поміщики" та "Тараса Бульбу"... О, коли б їх прочитав государ! На нього уся моя надія". Я тихесенько вийшов із його кімнати. Прозолоть сочилась по Віа Феліче. Шепотів фонтан. Гралися діти. Воркували голуби. Синіло небо. Була римська провесна, провесна котрої вітчизни Гоголя?

ЛЮДИНА ЄСТЬ ЛОЖ.

М. ГОГОЛЬ, цитуючи

св. Павла в "Авторській сповіді".

У травні 1836 року виїзд Миколи Гоголя за кордон був вирішений. Він писав акторові Михайлові Щепкіну про це 15 травня, а того ж самого дня в листі до М. Погодіна: "Я не огірчений нинішнім ожорсточенням проти моєї п'єси; мене печалить моє майбутнє. Прощай. Їду розгуляти свою журбу, глибоко обдумати свої авторські зобов'язання, свої будучі твори і повернуся до тебе свіжий та оновлений. Все, що діялось зі мною, – все було спасенне для мене. Всі образи, всі неприємності посилались мені провидінням для мого ж виховання, і нині я почуваю, що не ЗЕМНА воля направляє шлях мій. Він, певно, потрібен мені..." (Петербург, 15. 5. 1836).

6 червня 1836 року Гоголь вирушив разом із другом і земляком Олександром Данилевським за кордон. Він залишав за собою шум, нароблений "Ревізором", ненависть багатьох (як писав сучасник Ф. Вігель: "Ревізор"– це цинізм і нахабство покоління, до якого належить п. Гоголь"), майже всіх станів і шарів, починаючи від старих письменників, котрі, як, наприклад, Лажечников, вважали "Ревізор" "карикатурою, фарсом, гідним для потіхи райка, а не художнім твором, за який не варт дати й гроша". Напередодні він бачився з Пушкіним, читав йому всю ніч розпочаті твори, попрощався з сестрами, які вчилися в інституті, і відпустив на волю свого підданого Якима.

***

Від червня до серпня 1836 року Гоголь і Данилевський, після довгої плавби (стояла негода, лютували бурі й псувалась безугавно машина пароплаву), проїхали Західну Німеччину від Гамбурга до Баден-Бадена з зупинками в Аахені, Дюссельдорфі й Франкфурті, та не оминули відомих курортів. Від серпня до жовтня Гоголь перебував у Швейцарії: в Берні, Базелі, Лозанні, Женеві. У Фернею відвідав дім Вольтера. У Шільоні – славетний замок. У Веве зустрів осінь, почав писати "Мертві душі", вів їх "спокійно, як літопис", гадав їхати в Італію, але кордони були зачинені – в Італії з’явилась холера: "я зустрічав італійців, які втікали звідти, вони з жахом проїздили свою землю в масках".

У листопаді Гоголь був уже в Парижі. Але "Париж добрий для того, хто хотів би поринути в нього на все своє життя... Отож тут нема нічого, що могло б прив’язати мене на все життя. Життя політичне, життя зовсім протилежне тому смиренному художницькому життю, не може сподобатись таким, як ми, ЩАСЛИВЦЯМ БЕЗЖУРНИМ... Ось це все – політика". У Парижі Микола Васильович, мешкаючи при вулиці де ля Бурс, пробув до весни 1837 р. Там же були земляки – Данилевський, Симоновський, Олександра Россеті-Смирнова, його давня знайома "Ластівка". Там познайомився із Залеським і Міцкевичем і, власне, задля нього затримав свій виїзд, впавши вже й так, як писав Данилевський, у хандру. Пережив смерть Пушкіна: "Вся насолода життя щезла разом із ним. Жоден рядок не писався без поради з ним. Боже, нинішній труд мій, натхненний ним, його твір, я не в силах продовжувати! Я брався декілька разів за перо, воно падало з рук. Невимовна туга. Я був дуже хворий..." (Лист до П. Плетньова, 16 березня 1837 р.)

У березні 1837 р. Гоголь у Римі. Аж до червня 1837 року, коли виїхав у Баден, Женеву (вересень), знову повернувся в Італію (Милан – жовтень 1837), вдруге приїхав у Рим – у кінці жовтня 1837 р. й аж до червня 1839 р., щоб звідти, через Марсель, виїхати до Марієнбаду й Відня (серпень 1839 р.), а на початку вересня того ж року – в Москву. "Коли б ви знали, що коштувало мені покинути Рим, хоч я знаю, що це не більше, як на місяць-два-три... Я проживу в Москві у Погодіна місяць, зачиняючись від усіх і вся". (Лист до В. Жуковського з Варшави від 12. 9. 1839).

"Невже я їду в Росію? Я цьому не вірю. Я боюся за своє здоров'я. Я ж зовсім відвик від холодів: як же я буду їх тепер переносити? Але обставини мої такого роду, що я неодмінно повинен їхати: випуск моїх сестер з інституту і їхня доля, яку я повинен влаштувати. А як лише оброблю ці дві справи: перше – відносно сестер і друге – драми (очевидно, мається на увазі задумана драма з українського життя "Поголений вус"), то в лютому вже полечу в Рим". (Лист С. Шевирьову, вересень 1839, з Відня).

Міста і люди проминали за вікнами поштових диліжансів, що котилися запиленими шляхами Европи. Де-не-де поля й ліси вже протинали залізні рейки, по яких пробігали ще дуже невигідні й тряскі вагони потягів т. зв. чавунних доріг.

За Вержболовим, Ейдкунденом, Бродами й Радзивілом – до сходу сонця простяглася засніжена, наглухо забита імперія з її шлагбаумами, сонними станційними смотрителями, тройками й жандармами. По цей бік —на захід сонця, від країв наддунайської корони й аж до Середземного моря – царювала зловісна тиша, якою керував ще той самий довговидий Меттерніх із допомогою складної системи урядовців, шпиків і субсидійованих журналістів. Що далі від заходу тиша вагітніла, мов океан, ще далеким, але невгавно зростаючим рокотанням. Було дві Европи: одна, що вже відходила з сивіючим або зовсім сивим поколінням диліжансів; статечна Европа, що вірила в устійнений віками лад, у догми традиції, церкви й права. Друга – Европа покоління залізниць, – підземна, незрима, біснувата своїми нечувалими ідеями. Воно – це нове покоління – обсотувало Европу мережею таємних товариств із понурими назвами й ще понурішими гаслами, воно, де лиш могло – наука паризьких липневих днів не пішла в ліс, намагалося викликати заколоти, ферменти й неспокій. Коли треба було, закликувано до національної гордости, яка не стерпить чужинецького ярма. Де— інде пробувано підбехтати до єдности і дії найбільш пригнічених, що їх починали вже називати дивним, але звучним словом: ІІРОЛЕТАРІЯТ. Одначе, всі ті рухи були об'єднані в своїй ярій ненависті до всього, що звалося "старим ладом". Европа жила над пороховим складом.

Проте тому, що гріш ставав дедалі рідший, нікому так не втішались, чи мандрівникам, особливо заможнішим. Поштові станції, рейнські пароплави, готелі, курорти, ресторани, театри повнилися людською мурашвою, іноді милими й, головно, розтратними гостями зі Сходу. Вони, як видно, зовсім не боялися ні заколотів, ні революцій. Вони виривалися з-за вержболовського шлагбаума, немов народжені на світ Божий удруге; по їхніх гладких обличчях було видно, що вони справді "просвіжуються", дихають вільно; їхні очі розбігались, бачивши все те,

що дарував Європі її блискавково зростаючий промисел. Один жартівливий добродій, приїхавши в Гамбург із Петербурга і купивши собі там штани якоїсь особливої матерії, так ними тішився, що записав у книзі подорожніх ось такий віршик:

Той щасливий, хто пошив

В Гамбурзі штанишки;

Буде вдячний долі він

За свої ділишки...

Під цим на диво кепським віршиком було ім'я: ГОГОЛЬ. Воно нікому тут нічого не говорило, але деякі подорожні, піддані білого царя, посміхнувшись, переписували собі чомусь цей віршик на пам'ятку. Інші — хмурились. Зустрівши на Ліхтенгальській алеї в Бадені одну родовиту землячку, яка проходжувалась із згаданим автором гамбурзького віршика, один петербурзький достойник, котрий перебував тут на лікуванні, суворо звернув їй увагу: "Ви прогулюютеся з якимсь Гоголем, це людина дуже поганого тону". В Швальбаху шпик, підісланий для звітування про поведінку і настрої приїжджих, занотував: "У господі "Під Римським імператором" вчора мали місце політичні розмови п.п. прибуваючих з Емсу російських підданих. Вищезгадані розмови, хоч ведені в піднесеному тоні, не мали нічого з протиурядового змісту. Ось, напр.: "У нас почали боятися європейської веремії — ПРОЛЕТАРІЯТУ і пролетаризму. Але ж у Росії нічого боятись того. Ви подумайте про те, що наш мужик плаче від радости, побачивши свою землю; він іноді цілує її, як коханку, припавши до неї...". Партикулярна людина, яка висловлювала ці думки, — писав шпик, — які викликали жваву суперечку співрозмовців, – літератор МИКОЛА ГОГОЛЬ, як видно з прописаного пашпорту". На звіт шпика не звернено ніякої уваги. Інших же, того роду, не надходило, бо згаданий літератор поводився достойно, не викликаючи жодних підозрінь. Він, як і його герой Чичиков,

подорожував по Європі "за власною потребою" й уникав політики. Вона йому надокучила вже в Парижі: "Ось де все політика; в кожному завулку і в завулочку бібліотека з журналами. Спинишся чистити чоботи на вулиці – вже тобі тицяють у руки журнал; у НУЖНИКУ дають журнал. Про справи Еспаніїтут кожний більше клопочеться, ніж про свої власні"...

Подорожній же Гоголь клопотався тільки власними справами. Його цікавили матроські балі в Гамбурзі, компоти в Баден-Бадені, Альпи й озера в Швайцарії, – крім пам'ятника Руссо, на якому він навіть поклав своє ім'я, як і в Шльонському підземеллі, а в Парижі здебільшого більярд і театри. Поза тим він нудьгував. Нудьга – це слово, яке він постійно вживає в своїх листах. Він нудьгував від аахенської пилюги, від мальовничих краєвидів над Рейном, від "огидних швейцарських гір". У Веве йому "стало СТРАШЕННО НУДНО", та й до Парижа він поїхав, щоб з Данилевським "розділити його НУДЬГУ". І в Парижі все йому "прискучило", врешті-решт. Здавалося, що йому нічого робити: він і сам гаразд не знав, чого шукає в Європі. Ґотицьких церков? Славетних пейзажів? Розваг? Але ж ніщо його не хвилювало, ніщо його не займало. Він писав, що сам не знає, навіщо зайшов у дім Вольтера в Фарнею. Читання творів Вальтера Скотта й Шекспіра, розпочате в Женеві, він швидко закинув. Клімат і краєвиди гір, рік, озер вселяли в нього іпохондрію. Втікаючи від росіян, він жалівся, що в зяючому нудьгою Веве не знайшов ні одного росіянина. На першому місці видається у нього їжа і "правильне функціонування шлунка". (Індик у Парижі коштує 300 франків — нівроку!). Писання його не завжди радує; все попередньо написане здається йому "шмаруванням паперу", він хотів би, щоб з'явилася "така міль, яка з'їла б раптом усі екземпляри "Ревізора", а з ними "Арабески", "Вечори" й ІНШУ ЧЕПУХУ". Скільки було правди в тому? Бувши на святкуванні ювілею Мольєра у "Французькій комедії", він, здається, – нарешті, – схвилювався. "Всі актори попарно підходили до бюсту і вінчали його. Купа вінків знялась на голові його. МЕНЕ ОХОПИЛО ДИВНЕ ПОЧУТТЯ...". Чи ж справді збагнув, що "тільки слава по смерти знайома душі непідробленого поета", як писав земляку Прокоповичу?

І ось, нарешті, – Італія. Париж розтряс і роздратував його вщерть своїм шумом і блиском. Париж називав він "легкими квітами, що вибігли на кручу провалля", "страшним царством слів", "утяжливою пустелею", "блискучою віньєткою". Другові Данилевському він написав із Риму, ще не встигши розглянутись як слід у ньому: "Що сказати тобі про Італію? Мені здається, наче б я заїхав до старовинних малоросійських поміщиків. Закохуєшся в Рим поволі, помалу і вже — НА ЦІЛЕ ЖИТТЯ".

А втім, котрому тільки з міст, котрій столиці він не прирікав вірність "на все життя"? Петербургу, який ще на шкільній лавці мріявся йому в снах, Москві – що їй клявся: "я ваш, я ваш", Києву – "туди, туди, в древній, в прекрасний Київ! ВІН НАШ, НЕ ЇХ!..". Дарма. "Простори поглинули все те, за що поет чує докори в глибинах душі своєї", – напише він земляку Прокоповичу. Давно закинено пляни "Історії України", припали пилом збірки українських пісень, що колись їх називав "діямантовими сльозами" й "вечірніми промінням"; не пишеться українська повість "Гетьман" і драма "Поголений вус", та й "Вечори біля Диканьки" здаються сьогодні "чепухою". "Бідна, єдина моя Малоросія", – говорив колись, а тепер десь далеко заглухла вона зі своїми сонними Оксанами, з Солопіями, котрі поганяють лінивих волів, із Іванами Івановичами, котрим "так нудно на цьому світі", у мжичку, біля миргородської церкви або у повітовому суді, з Іванами Федоровичами Шпоньками, котрий, як і його тітка, мають тепер нові клопоти: рідкий став гріш у Малоросії, нічого не дають бідним поміщикам їхні хутори й винокурні, а йде час новий, треба-треба Малоросії переходити до торгового капіталу, до промисловости. Бідна матінка Марія Іванівна! Коли б міг їй вислати із тисячу хоч карбованців, щоб струсонути сон минувшини та вложити в ту запущену, поросту бур'янами Василівку, та прикупити нові котли – не дерев'яні – до винокурні, завести ще й інші фабрики!.. За рік ушестеро окупилося б!

Гроші – це єдине, що не дає Миколі Васильовичу часу на нудьгу. Гроші –постійний рефрен усіх його закордонних листів. Банки, власне, єдине, що в цьому суєтному, нудному й сновидному світі найреальніше. Серед найліричнішого схвилювання, серед неймовірної журби й

всепожираючої нудьги, серед щирих сліз із причини смерти Пушкіна, чи з замилування римською архітектурою, Микола Васильович не забуде нагадати кому слід про гроші, що мають бути переведені на Валентина, цього, "як кажуть, найчеснішого з усіх тутешніх банкірів".

Що ж, Микола Васильович – плоть від плоті син того південного народу, який він сам окреслював і в своїх лекціях з історії: "В ньому дивно зустрілися дві різнохарактерні стихії: європейська обережність і азіятська безпечність, простодушність і хитрість, сильна активність і найвеличезніше лінивство та ніг а, прагнення до розвитку й удосконалення та – між тим – БАЖАННЯ ЗДАВАТИСЬ ПРЕЗИРЛИВИМ ДО ВСЯКОГО ДОСКОНАЛЕННЯ".

Запам'ятайте це, читачу!

ІЗ ЗАПИСОК ХУДОЖНИКА ПЕТРА ШАПОВАЛЕНКА

Я розгорнув на підвіконні етюдний зшиток. Пахло трояндами. Сади біля палаців Барберіні й Колонни, сади під тересами Монте Пінчіо осипались білим квіттям. У глибоке небо вростав купол св. Петра, аж тремтючи, висяючи від ранкової голубіні.

Я знав, що за плечима у мене стоїть мій земляк, мій біс, який так мріє про пенсію дячка консульської церкви. Я знав, що він завітає сьогодні до мене: я його непокоїв. Його волосся було гладко причесане, гривка зовсім прикривала одну сторону чола, чуприна блищала, чимсь напомазана, як і вуса: розповідали, що він іноді присвячує їм багато уваги (згадайте "Невський проспект" й опис петербурзьких вусів: "чудові, жодним пером, жодним пензлем незобразимі вуса; вуса, яким присвячена краща половина життя — предмет довгих леліянь удень і вночі, вуса, на які вилились найвитонченіші парфуми й аромати..."). Земляк був одягнений святково: на шиї була барвиста, ним же скроєна косинка ("...я добре знаю кравецтво..."), на тлі малинового фрака й кремових вузьких штанів зі стрипками – я подумав про малину в сметані.

Рукавички він перестав носити в Римі, зате поперек камізельки висів литий ланцюжок від годинника.

– Добре, земляче, добре! Ви доходите до таїни освітлення – це означає, що ви дитина свого віку. Людина в наш час зливається з природою, пізнаючи її, — ви це збагнули. Яка прозорість води, як дише вона! Як яро відходить прекрасне небо! Як сміло вживаєте ви тіней! Яка ніжність, яка музика!..

Я бачив, що він хоче потрапити в той ненависний для мене тон гучних, а водночас мертвих слів. У них – для мене, принаймні, – завжди скреготала фальшивість, або ж дячківський дилетантизм.

– Я чув, що ви копіюєте Перуджіно? Ви щасливий, що в таких юних літах можете перебувати в нічному Римі. О, Рим, о, Рим! Нехай вас діймають тут злидні й невигоди – дарма, живіть і працюйте лише тут, у цій колисці найвищої краси й гармонії. Я завжди смучуся за тих наших бідних молодих художників, котрі примушені жити на півночі. У них на картинах сіренький, каламутний колорит, чи не так? Печать півночі, мій друже...

Я обернувся до нього. Сеньйор Ніколо сидів уже в кріслі, опершись обома руками на паличку.

– Чи ви чули про такого Тараса Шевченка, Миколо Васильовичу? Він прищулив свої карі очі й зітхнув.

– Аякже, аякже. Не тільки чув, але знаю його. Я навіть брав деяку участь вулаштуванні його долі, безталанного.

За вікном щебетали дівчата, проїздили ветуріни . Продавці котили свої візки й вигукували. Ще тьмяніше запахло трояндами.

– З Василем Андрійовичем Жуковським я теж приклав деяких зусиль до визволення Шевченка. Оця льотерія з портретом пензля Брюлова, знаєте? Над усе ж цінна була участь імператорської сім'ї. Як всі вони перейнялися нещасним кріпаком! Талановитий юнак, що й казати, непогано малює...

– Він і пише. Ви знаєте?

–Читав, – спохмурів Гоголь, – дещо читав. Показували мені одну його поему. Не пам'ятаю нічого, крім початку: "Реве та стогне Дніпр...", чи щось таке... Що ж, нехай збагачує письменство нашої бідної України. Ось тут поет Беллі пише на трантстеверинському наріччі чудесні вірші. Або провасалець Жасмен...

Я не втерпів, кинув пензель і закрив зшиток.

– Але ж, Миколо Васильовичу, Шевченко – не Беллі і не Жасмен! Це поет, це великий народний поет! Ви не знаєте його "Катерини", або "Перебенді", або "Івана Підкови"? Вони в Україні по руках ходять, їх із рук собі рвуть, люди плачуть щирими сльозами... Це бард України, це наш Осіян, а то й більше!

Микола Васильович слухав мене, потупивши очі й лукаво посміхаючись під вусом. Його обличчя стало ще гостріше, трикутніше.

– Гай, гай, всі наші земляки ось такі. Хіба ж я Шевченкові бажаю злого? У нього поезія образна, щира, соковита. Але чому він не пише владичною мовою великого Пушкіна, нашою мовою? Не час нам на малоросійських бардів, земляче. Нам леліяти ОДНУ мову треба, ОДНУ словесність! Будувати ОДНУ святиню!..

Із завулку на площу Барберіні пройшов похорон. Щебет дівчат стих. Стихло й воркування голубів. Я виглянув у вікно, зі мною й Гоголь. Громадою, за труною й попереду неї, йшли ченці зі свічами,

капюшонами прикривши свої обличчя, їхали громохкі карети, йшли жалібниці. Ховали когось знатного. Гоголь здригнувся й відійшов від вікна.

– Щоб тільки знов не від холери почали вмирати. Та всі під Богом ходимо. Ось дивіться – руки в мене горять, а піт не проступає. Боюсь хворости. Й смерті тепер ще не час, ще не час...

– А чому ж нам не леліяти нашої мови? (Я хотів йому таки сьогодні досадити). Чому ж нам не мати наших українських бардів? Чи ж гірші ми від інших? Як, пане Миколо?..

Він заходив по моїй кімнаті, натикаючись на сувої полотен і паперів із вугляними ескізами.

– Я порадив би Шевченкові, – спинився він у задумі й не відповідаючи мені, – замість писання, яке ні йому, ні іншим не придасться, виїхати в Італію. Може, Товариство Мистецтв, може, Жуковський і друзі подбають йому про стипендію. Оглянути ґалерії, музеї – що може бути кращого? Дихнути повітрям Італії, не Німеччини – це тільки відрижка пива, не Франції — це потвора, що його приголомшить своїм невіглаством, а Італії з її гордою красою людини! Ви побачите, якими кольорами заграють його похмурі офорти й акватінти!..

– Не заперечую, – промовив я, – коли Шевченко побачить Европу, то щепалкіше заб'ється його серце патріота... Він зможе порівняти, як живуть вольні народи, а як живе його вітчизна...

Гоголь, здавалось, не дочув моїх слів. Коли йому треба було, залюбки свідчився, що й він "трохи із города Глухова". Мов статечний чітадін , він вийняв із кишені годинника – гай-гай, вже обідній час. Ми подалися до остерії Фальконі, що була на Піяцца ді Еспанья. Сеньйор Ніколо жваво встряг у юрбу – вона йому була рідна. Чітадіни, форестьєри , абати в шовкових панчохах, художники з вандиківськими

борідками і в живописних блюзах "сінквеченто", худі поети гніздилися в бруднющій і темній господі Фальконі. "Сеньйоре Ніколо, сюди! Сеньйоре Ніколо!". Гоголь кланявся й сяяв. Йому лестило, що його тут вже знають і шанують. Він таки не відрікався й невеличкої слави. Ми приєднались до художників, котрі нас чекали, до Іванова, Йордана, Ставассера. Обід сеньйор Ніколо називав жертвоприношенням. Хоча жалівся безперестали на хворість й особливу конструкцію шлунка, мав апетит Ґаргантюа. Вмить біля нас заметушились камерієри й заглядали сеньйорові Ніколо в очі, а він викрикував: риж із бараном, риж із курятиною, ярина, пармезан, макарони, агродольче, пелюстро, суппа ді інглезі – і пішов, і пішов – як говорив Іванов, премилий кремезний чоловік із русявою борідкою й добрими очима. Художники німіли в присутності Гоголя; він був їх вітія і владар. А наш Ґаргантюа в малиновому фраку з високими плечима накидався на страви, мов вовк; довге волосся пасмами падало йому в тарілки; він скиглив, що апетит його не натуральний, а штучний; камерієрів лаяв лятронами, ледарями, шахраями; одна страва була недоперчена, друга пересолена; по тричі ганяв камерієрів міняти страви, так що один з них –Луїджі – аж змолився: "Сеньйоре Ніколо, та ж патрон записує всі повернуті вами страви на наш рахунок!". – "Ecco Ladrone!" – кричав йому Гоголь. Луїджі низав плечима: "Che homoo curiose!" .

...Після обіду ми рушили до Палаццо Русполі, де пили каву. Як досконало знав Рим сеньйор Ніколо! Він спиняв нас перед будівлями, спирався на свою паличку, зсовував на потилицю капелюха й розповідав історію кожного карнизу, кожної колони, кожної статуї, кожної аркади. Ішов вулицями невеличкий, сутулуватий, у своїй довгій чорній мантилі, кажан або химера, що зринула в нашу юдоль із висот собору. Він говорив нам тільки про Рим — про Італію: "Невже не воскресне ніколи її слава? Невже не повернеться давній блиск її?.. Запиленим лахміттям висять на ній її померклі царственні шати... А все ж чується нездоланне володіння Італії над усім світом... Вічно царює над ним її великий геній... І над берегами Сени, Неви, Темзи, Середземного й Чорного морів, у мурах Алжіру... Архітектурні дива Італії залишились, щоб докоряти Європі, її китайській дріб’язковій розкоші, її цяцьковому роздрібленню

думки..." Художник Іванов, котрий писав свою картину "Явлення Христа народові", гравер Йордан і скульптор Ставассер набожно важили кожне слово пророка. Він учив їх любити камінність цього кладовища, за яким не бачив життя. Так само, як не бачив життя у Німеччині й у Парижі. Що було з того захоплення цвинтарем? А коли його стихія була – смерть, то навіщо пишався, що ціль його мистецтва – життя?..

..."Не діло поета втиратися в світський ринок. Мов мовчазний чернець, живе він у світі, не належачи до нього, і його чиста, непорочна душа уміє розмовляти тільки з Богом"...

Він був досконалим актором. Недаремно в перших роках побуту в Петербурзі ходив найматися – правда, безуспішно – до дирекції імператорських театрів. Він був МАЙСТРОМ ПРИКИДАННЯ, МИСТЦЕМ ВЕЛИКИХ МІСТИФІКАЦІЙ. Це був Арлекін італійської комедії, котрий ніколи не скидав своєї маски: життя й світ були його сценою, люди – його глядачами.

...Увечері ми опинилися з ним біля Колізею, в портику, огорненому тисячолітнім плющем і алое. Сходив місяць. У долині роздався величезний, мертвий амфітеатр, моторошний від місячного сяйва. Завулки затихали, десь плюскотіли водограї. Сеньйор Ніколо сидів на гранітному східці, що поростав мохом, сидів, отулений в свою мантилю. Широкополий бриль затіняв його таємниче обличчя. 'Таємничий карла", – знов подумав я; що він чаклує там про себе, серед ночі? Звідки він взявся такий? Ось таке собі дивне, таке болісне і таке талановите створіння?.. Мені спало знічев'я на мисль і я аж затремтів: адже він сьогодні так палко говорив про Італію, що становить "застиглу лаву славного минулого", про Італію, "вичеркнену з пам'яти Европи", говорив про її "розвінчане чоло". Проте, сказав він, – "навіть серед цього забуття зберігається гордість народу". Чи не була це алегорія України? Адже ж він сам колись палав, захоплений історією України, зачитувався літописами, просив надсилати йому поржавлені стріли, що їх знаходили над Пслом, старовинні документи, одяг, зброю, читав Ріґельмана, Шафонського, "Історію Русів"... Аджеж він сам збирався писати

"скажену" 4-томну історію України, врочисто заповідав її по журналах і так і не написав (я думаю, що він і не починав її!), клявся Максимовичу й Срезневському, що покаже світові велич минулого "незрівнянної України...".

– Й ось ви вірите у вічність Риму, – сказав гірко я, не стерпівши, – у воскресіння Італії, а не вірите в Україну. Навіть ваше захоплення нашою "застиглою лавою" – нашою історією було у вас мертвим..

– Ви читали мойого "Тараса Бульбу"? – пробурмотів він, не озираючись.

– Ну, й що ж? Хоч і пишно-прекрасний це твір, але в ньому нема всеперемагаючої мислі, як у кожному романі Вальтера Скотта. За що ж стільки крови пролито, чи сказали ви? Навіщо гриміли ці залізні сторіччя? Невже лише для одного епізоду, одного фрагменту степової героїки, яким є історія Тараса Бульби?

І невже це все, ота епічна сила степу, оця лицарська, хоч і п'яна душа Січі, яку ви так барвно змалювали, залишила нам тільки всього оті ляльки, зважте, ляльки, які ви в биндах та намистах, в шароварах і смушевих шапках наївнодурненьких і лінивих пейзан виставили у ваших "Вечорах" на втіху петербурзькій черні? Невже ви нині тільки ЦЕ побачили на Україні, Миколо Васильовичу?..

Він щільніше загорнувся в свою кирею, ховаючи від мене обличчя. Згодом я довідався, що це була його звичка, коли сердився. Він дивився на сонний Рим і мовчав.

– Ви обдурювали й петербуржців, і нас, земляків. Ви обдурювали самого себе, Миколо Васильовичу! Ваша Україна це не Україна!..

– Боже мій! – він жалісливо застогнав, але в його голосі почулася лють.– Чого ви дорікаєте мені, пане? Чим я вам завинив? Невже я не знаю досі моєї бідної, моєї безталанної України?..

Цей постійний прикметник "бідна, безталанна" мене гнівив. Гоголь часто ховався за ці нічого не значущі прикметники, коли треба було імени й дії.

– Так, ви не знаєте і не хочете знати, бо інакше, говорячи про Італію, ви мали б на мислі Україну й тільки її, ви розумієте? Тільки її "розвінчане чоло", тільки її вічне тривання, тільки її ще не потахлу гордість!..

Він мовчав, разюче схожий на нашошореного птаха. Троянди запахли сильніше. Темні стіни садів чорніли. Задумано плинули потоки місяця по градинах Колізею. Залитий місяцем амфітеатр ловив голоси, наші тіні. Кладовище віків сторожко слухало нас.

– Суд буде, – сам до себе промовив я, сам не знаючи навіщо, – суд...

– Суд буде?

Він зірвався й схопив мене за руку: хто я був, перший із земляків, який наважився сказати йому такі неприємні речі? З'ява, мара, привід із "Страшної помсти"?

– Страшного суду боюсь, ох, як же боюсь...

І, метнувши крилами мантилі, побіг униз, до Риму, що кам'янів банями соборів, брилами палаців, печерами завулків, трепетом ліній. А ставши внизу, на декілька градин нижче, раптом обернувся. З-під капелюха, у місяці, страшно висявало його бліде обличчя.

– Чи знаєте, що мене хочуть запроторити до Сибіру, забити в колодки? Чи знаєте, що мене називають ВОРОГОМ РОСІЇ?..

А тоді прожогом обернувся й побіг, стукаючи палицею об камені. Луна відбивала його тривожні кроки широм мертво-камінного Колізея.

У 1815 році княгиня Зінаїда Олександрівна Волконська, після остаточного приборкання Наполеона, була владаркою Европи. Пальці, що нині перебирали чотки з палестинського кедра, вписували її візантійське ім'я в бальові карнети Олександра I, Меттерніха й Талейрана. Можливо, від неї залежав концерт віденського конгресу. Згодом її оспівували Міцкевич, Пушкін, В'яземський, у ній кохався цинік Чаадаев. Вона писала поезії й повісті зі слов'янської давнини: "Милада, або Початки Києва", "Ольга". У 1829 році вона перейшла на католицизм; імператор Микола I особисто й слізно благав її змінити рішення, але даремно: вона назавжди оселилась у Римі, де її звали Беатою. Хоч їй було 47 років, її вогненна, її скифська краса не в’янула, Бенвенутті малював її в зловісно-романтичних порфірах, торочених важенним золотом. Хоч вона щодня ходила босоніж спозаранку до св. Петра й виснажувала себе постами та покутами, її прирівнювали до Ніоби, до мармуру, торкненого вечірньою зорею, до криги, огорненої полум’ям. У вугляних кучерях не було ні одного срібного волоса, обличчя її було напрочуд юне, з дикими, татарськими вилицями, з палаючими скіснуватими очима, з пристрасними устами "цариці муз і красоти".

"Свята, о Беата, подвижниця!" – шепотів Гоголь, переступаючи поріг палацу Полі. Лисячим, хижим стало його обличчя. Він втягнув голову в високий комір фрака, чортівськи зсутулився й загунявив особливо, сльозливо.

".. .Польща – дщер Христова! Польща – обраниця Божа! Польща за всіх терпить! За всі племена, за всі народи!.." (...Дим гармат під Гроховом, Остролен-кою й Варшавою розсіявся. Хмуро повертались із одчайдушної атаки шволежери генерала Скшинецького. Били барабани. Російський солдат, мовчазний скиф, бівакував на передмістях Варшави. Вже бовваніли на обріях шибениці. Дибич і Паскевич уже чіпляли собі стрічки Андрія Первозванного "за усмирение польского мятежа"). Мене відрекомендовано двом емігрантам, ченцям-полякам. Але їхню увагу (як

і присутнього духівника княгині – абата Жерве) полонив Гоголь, лише Гоголь. Битви для них ще не скінчились, вони ще жили 1831 роком; розсіяний гарматний дим осів на їхніх рудих, волосястих монаших габітах. Отець П. Се-мененко був командиром батареї, отець Єронім Кайсевич відзначився в уланському ескадроні під Дубенкою. Нині вони належали до ордену Змартвихвстанців, заснованого о. Богданом Янським, другом Міцкевича.

"О, маестро!" – розгорнув руки патер Семененко й пригорнув Гоголя до власяниці: вдарили знов барабани, блиснули шаблі, битва тривала. Отці були емісарами еміграції, курсуючи між Парижем і Римом, серед метушні партій і таборів, у жаданні дії, в надіях на будь-чию допомогу. Глянувши на княгиню, я зрозумів, що вони – ці воїни Христової дщері, Польщі – їй смертельно надокучили. Вони вже два тижні чекали на її посильну, але й помітну лепту для еміграційного комітету, але княгинюшка водила їх за ніс і збиралась несподівано чкурнути з Риму, щоб таким чином визволитись від настирливих патріотів.

Сальон неофітки притьмарено завісами, що затуляли небо й вид на тераси, на акведуки цезарів, на пахучі сади Каракаллі; по кутах палахкотіли лямпади, що виділяли млосну кіптяву, чітко виступали із півтеміні розп'яття й статуї святих, а втім, були тут і світські прикраси: революційний Давид у важких рамах, гнівний Делакруа й мініатюри Ізабо; з ніші виглядав бюст Олександра I, на полицях, усуміш із реліквіями, виднілися етруські вази і поганські теракоти.

Я співчував сеньйору Ніколо: його застали кремезні ченці, вони насіли на нього, мов велетенські кажани, він між ними був маленький, нашошорений, він благально глядів за мною, як за порятунком, ченці чатували на його душу. Дебелий о. Семененко виглядав би до речі в кивері й з шаблюкою, що гриміла б по землі; уланський ротмістр Кайсевич обмірковував атаку, він був украдливіший, його мова була медова. Беата підозріливо глянула на мене:

– Микола Васильович уже про вас розповідав; ви ж земляк, а він так болісно кохає свою Україну, – вона чомусь посміхнулась, – та й мою. Хороніть його – в житті він дитина, а так – геній, геній... Він ще блукає, а через те страждає, доки не спасе його світло...

– Яке світло? – сторожко, півшептом спитав я.

– Якщо ви не читали ще "Наслідування Христа" Хоми Кемпійського... Микола Васильович здолав вирватись із брану ченців: "Найсолодша, ви обіцяли мені поезії Франціска з Асижу...".

Він намагався не дивитись на мене; я взагалі не розумів, навіщо він узяв мене сюди з собою; коли б у інший час я бачив оце його личко, оці хитрущі оченята, оцю чортячу скорченість його...

–Чи маються серед письменників східньої Церкви, які, задля їх безцінної ваги релігійного почуття, наближаються до творів святого Франціска? – промовив стиха отець Кайсевич, уланський ротмістр, немов брязнув острогами.

–Нема, – задумався Гоголь, – ніде правди діти – нема. Ми маємо проповідників, золотоустих, натхненних, як от Туптало-Ростовський, Степан Яворський, ми маємо подвижників наших, як от Антоній та Феодосій... Стривайте, — він радісно глиняув на мене, – а прекрасний філософ-поет, чи не так, земляче? Наш незабутній, наш дорогий, наш любомудрий, наш ціломудренний Григорій Савич Сковорода!.. Тільки він не святий...

– Схизма ніколи не дала нічого глибокого, – озвалась княгиня Зінаїда, й її татарські вилиці взялися сяйвом лямпад, – схизма позбавлена ласки, і через те в ній не може бути нічого, що могло б зрівнятися з красою й глибиною палаючого католицтва. Схизма – це чад єресей, пристрасти й гріха. Хіба існують у схизиатицькому світі такі

постаті, як хоч би свята Женев'єва, свята Єлисавета, святіш Франціск Салійський?.. .

– Або Ігнатій Лойола, – тихо проказав я.

Отці Семененко й Кайсевич пильніше приглянулися до мене. Брязнули шаблюки. Сеньйор Ніколо сполошився. Княгиня з докором глянула на нього. Каюсь, я був грубіяном. Але чорт мене підбурював, і я майже крикнув:

– А Іван Гус, а наш Мельхиседек Значко-Яворський – гайдамацький натхненник, це не постаті?

Ченці сахнулись від мене, мов від гадюки. Гоголь завертівся в своєму кріслі, але по веселих спалахах в його очах я бачив, що чортик і його потішив. Мені було непереливки – що за комедія?

– Дозволю собі звернути увагу нашого молодого друга, – заскрипів отець Кайсевич, ротмістр уланів, і я збагнув, що він волів би в цю ж мить мене покришити на шматки своїм важким палашем, – жодне віровизнання не може служити з такою безоглядною цілеспрямованістю, як католицизм, справі Христовій... Зокрема, православ'я, цілковито залежне від світської держави, зокрема на Сході, де володіє російський монструм...

– Дуже влучно, – озвався Гоголь, – наше духовенство – це чиновники імперії, а не Бога...

Ченці, разом із абатом Жерве, котрий прислухався здаля до цієї розмови, веденій по-французькому, італійському й по-польському, зірвались. Вони вже йшли незламною стіною – на багнети... Рокіт барабанів звістував наступ піхоти. Улани й шволежери атакували бородатих козаків. Сам генерал Зайончек подавав резерви. Отець Семененко швидко зробив знак хреста над потилицею сеньйора Ніколо.

Княгиня задумано мовчала. А Микола Васильович, біс, рудий Панько, зиркнув лукаво на мене і продовжував:

– І ми мали наших святих і подвижників. І наша церква була войовнича. Але потім наступив занепад: скажіть, за що вели боротьбу оті Авакуми й Никони? Щонам справи зовнішні, справи обряду – посолоні, двох чи трьох перстів? Духа нам давайте! Силу духа. Боротьбу ідей! Дайте нам постаті, як от хоч би Лева X, Григорія VII! Залізну силу характеру, дико-жорстоку пристрасть нам дайте! Ні, полум'я віри, отієї, справжньої – з мучеництвом, подвигом, посвятою –зродилося тільки з лона католицтва!..

– Історик говорить, слухайте, панове!..

(...Дрібно вибивали барабанщики. Віяли стяги: "За нашу і вашу свободу!..").

– Яка ваша думка про Росію, маестро? – запитав із мороку абат Жерве. (...Рівним кроком ішла Христова піхота в щоразу ближчий бій барабанів. Трата-тата-тата-та. Бляхи киверів палали в сонці, чітко біліли перехрещені ремені з ладівницями. Фельдмаршал Дибич-Забайкальський виїхав на узгір'я – проти нього грав на коні генерал Зайончек. Тра-та-та-тата-та).

На лебединій груді княгині Зінаїди, на тій груді, що зводила з ума міністрів, імператорів і поетів, велично лежав суворий хрест. Патер Кайсевич примкнув очі й шепотів молитву. Олива капала з лямпади. А сеньйор Ніколо висякав голосно носа в хустку, сховав її дбайливо в кишеню фрака і сказав:

– Росія – це різка, яку дав господар наш, тобто Господь, на те, щоб покарати неслухняну дитину. Він і зламає цю різку...

Семененко розплющив очі, Кайсевич безшелесно, мов у театрі, заплескав у долоні.

– Ми, слов'яни, – продовжував сеньйор Ніколо, – і є тією неслухняною дитиною, панове. Вас – поляків – позбавлено свободи, нас – малоросіян – віддано під ярмо темних московських царів, Росія – це Боже знаряддя, що вчить нас смирення, об'єднання, любови до свого ближнього – брата слов'янина,всепрощення...

– Як дотепно, як влучно!

–Яке небувале окреслення!

– Росія, мої панове, це — груба сила, це громаддя, яке давить нас зверху. Всередині в неї нічого нема – пустка. Немає цементу, щоб зв'язав це громаддя. Прийде час, це я вам кажу, й ця сила розпадеться...

– Пророк! – вигукнув палко патер Кайсевич й молитовно зложив руки. Патер Семененко, крякнувши, нахилився до Гоголя та поцілував його в чуба.

– Так, він пророк, або може ним бути, – промовила княгиня. – Я знаю, що він прийде до світла правди. Пам'ятаєте, як прекрасно описано у нього, в "Тарасі Бульбі", католицьке богослуження? Росію й росіян може спасти тільки поворот до прадавньої віри! Нехай припаде Росія до стіп апостольського престолу, до сяйва вічного Риму! Нехай скине полуду з очей! Нехай доступить ласки!..

– Ласку й прощення народами всіх гріхів її Росія здобуде не тільки очистившись від схизми, – докинув отець Кайсевич, – але й зреченням всіх своїх кривавих завоювань, поворотом у кордони великого князівства Московського!..

Зінаїда Олександрівна раптом спохмурніла. Я б сказав, що в її скісних очах навіть спалахнув гнів. Вона, піднявши брови, звернулася до Гоголя, який сидів –ні шиширхнув, погладжуючи вусики, роздивлявся всіх присутніх з тихеньким глумом.

– Стривайте, Миколо Васильовичу, – обурено заговорила вона, – я не все зрозуміла. Спасення Росії в католицизмі, це так. Це велика справа. Я росіянка, але я ненавиджу Росію, оту Росію схизми. Хто раз скоштував солодкого, той ніколи не схоче прокислого. Завважте, в цілій Росії панує один запах: прокислого борщу. Брат Чаадаєв! Вони його зробили божевільним за те, що він, як і ми, побачив спасення Росії в повороті до Риму. Спасення, панове, але не розподіл Росії! Ви ж самі кажете – відділімо духа від матерії, справи віри й церкви від

держави. Безумовно, Польщі треба дати повну свободу, але навіщо ж нищити велич Росії? Триєдина Русь, мудрий уряд, цар і світло вселенської церкви – ось що треба Росії. Ось що треба слов'янству! Хіба покійний Олександр Сергійович, наш великий Пушкін, не писав про слов'янські струмки, що зіллються в російському морі?..

Вона повела по нас усіх палаючими очима. В її образі за Росію була царственна грізність, як у московсько-татарських цариць. Мені здалося, що степове шатро під Казанню чи під Азовом більше б їй пасувало, ніж цей романтично розляпистий палацик римської лжеаскези. Гоголь клопітливо почухав лоба. Ченці посумніли. Мабуть, це був той постійний камінчик, об який вони спотикалися, прагнучи здобути княгиню, а правильніше – її конто в "Банко ді Рома", не стільки для справи католицтва, як Польщі.

– Слов'яни, будьте братами! – промимрив ніяково Гоголь. – Слов'янство – це спасення ошалілої Европи!

– Що ж ви скажете про Польщу, нашу многострадальну, нашу мученицю – Польщу? Чи не обрав її Господь нещасливою, проте вірною дочкою своєю, щоб терпіла вона за гріхи всіх. За всіх, за все людство?

– Навіщо ви так суворо її осудили, маестро, у вашій козацькій повісті, у вашому "Тарасі Бульбі"?

Мені цікаво було, як мій земляк, узятий в два, а то й у три вогні, буде тепер викручуватися. Дивитись на нього було жалісно, незважаючи на всю пошану, якою обдаровувала його найсолодша Беата й отці. Без усякого сумніву, він для них був неабиякою принадою. Правда, як до літератора вони не мали до нього особливого довір'я, бо не терпіли й свого власного Міцкевича з його крутим норовом. Але на еміграції – молодий автор, та ще й наче б у ласці уряду, та ще й нащадок полковника Остапа Гоголя – це була знахідка.

А сеньйор Ніколо не моргнув оком:

– Що було, те й загуло: пороки й чесноти минулих віків! Я тільки це хотів викликати. А засуджувати Польщу? Господи, та ж тоді й себе треба було б засудити! Хіба не походжу я від Танського, котрий був при дворі короля Лєщінського? Це ж – гербовий шляхтич Речі Посполитої. Або пращур мій Ян Гоголь, котрий був з польської нації... Від того я й звусь – Яновський...

– Ну, Гоголю, Гоголю, – скипіла вже не жартома княгиня Зінаїда, – що ви там верзете? Який з вас поляк?

Стало дещо ніяково, такого переборщення не хотіли, мабуть, і самі ченці. Гоголь-поляк їм не здався б на ніщо.

– Що було, то загуло, – ревнув о. Семененко, – це дуже влучно, пане Гоголю; велика вина по нашому боці, дуже велика, й за це, власне, терпить наша вітчизна. За гріхи свої важкі терпить...

– Що ж до сучасної Польщі, – продовжував Микола Васильович, – то я нею захоплений. Вірте мені, сердешно! Такі удари, а ви живете! Яка література! Великий Адам! А граф Красінський! Я недавно читав його "Іридіона"! Які вершини мислі! А Лелевель! Мохнацький! Які люди, які уми, які серця! Скільки втрат, а стільки надій! О, не кажіть, що Польща вмерла – вона живе! Я ридав, повірте, після розмов з Адамом, над вашою бідною Польщею ридав! Умиленний, просвітленний, восторженний... Слов'яни, – тут він звернувся до нас усіх, бо досі скоса позирав лише на ченців, – усе ще перед вами!..

...Вже сурми грали, вже барабани били перемогу. Щонайіменитіше лицарство Полонії похиляло голови перед їх мостями Кайсевичем і Семененком. Вони-бо перемогли барда козацької бестії, чаклуна, що з пилу сторіч викликав архігайдамаку Тараса Бульбу. "Ну й що ж, синку, помогли тобі кляті ляхи? Взяли тебе, Андрію, ляхи...".

Патер Кайсевич добув із-за рукава скравок паперу й прочитав свій власний сонет, присвячений Гоголю. Сонет був поганенький, я запам'ятав тільки, що в ньому Кайсевич просить Гоголя "не замикати душі своєї для небесної роси". Патер Семененко, між іншим, сказав, що він давно не бачив такої шляхетної людини, з якою, за Божим призводом, можна так гарно договоритись.

...Під час вечері, яку подано на веранді й на яку з'явилось, крім нас і польських братчиків, чимало інших різношерстих персон, я опинився праворуч княгині.

Це мене здивувало – що я був осьде? Безіменне ніщо, хам, простак, який ніколи не вдостоювався досі таких порогів, кострубате єство, ведмідь, що опинився серед порцеляни. Звичайно, я був тінню пана Миколи. Які ж були їхні відносини? Він дивився на княгиню без усякого вождеління, дарма що називав "найсолодшою розрадою", "раєм моїм" та іншими неземними іменами. Я швидше уявив би його в ролі Аретіна чи іншого якогось придворного поета, а її – примхливою Сфорца чи Колонна. Він ластився, потурав, лебедів.

Вона ж прагнула до влади. Це була скифська, татарська герцогиня Сфорца: кров її кипіла пристрасніше, чорніше, вона прагнула насамперед влади над душами.

– Коли б він жив не серед варварів, – сказала вона, – він створив би речі, які перевищили б Шекспіра, а може, й Гомера. Але у нас, тобто в Росії, все, що має талант, мусить загинути. Рилєєв, Бестужев-Марлинський, Пушкін. Ви побачите, що вони вб'ють і того талановитого Лєрмонтова. Й нашого Гоголя вони вб'ють. Не на дуелі, не на шибениці, навіщо? Його вб'ють ХВОРІСТЮ СЕРЦЯ. Він, як чайка, буде битись і зачахне...

Мені не було досить ясно, хто саме вб'є його.

Татарська Сфорца, нагнувшись до мене й дивлячись у келих із вином так, неначе в ньому була вже розпущена отрута, кинувши шаблі брів на чоло, оспіване Міцкевичем, прошепотіла:

– Якщо ви цініте його так, як я, як ми усі, хороніть його від тієї дияволиці. Хороніть його від тієї Магдалини, що кається, від Олександри Смирнової...

Ведмідь серед порцеляни, козак із Кононівки, я отетерів. Але мені дано було цього вечора раз-у-раз пошиватись у дурні.

– Але ж, княгине, – звернувся я до авторки "Милади, або Початків Києва", – це буде дуже важке завдання. Микола Васильович обожествляє пані Смирнову. Він говорив мені, що це найнеземніша жінка у світі...

Я, звичайно, не знав, що Микола Васильович говорив те саме й княгині. Я був непоправний простак. Княгиня, прощаючись досить холодно, навіть забула дати мені обіцяне "Наслідування Христа" Хоми Кемпійського.

Ми йшли з сеньйором Ніколо серед оксамитної ночі, цвяхованої зірками.

Ми йшли мовчки до садів Салюстія. Вілла Беати з її баштoчкою залишилась за нами, пливла, мов човен-привид, над шерехом садів Каракалли.

– А ви ченчиків таки добре підбадьорили, Миколо Васильовичу, – єхидно промовив я, – таки взяли вас панки-ляшки...

Гоголь спинився, зробив паличкою розчерк у повітрі, неначе відганявся, й сказав, великим повагом, так як і я перед тим, своїми власними словами:

– А я зі свого боку, добродію, вважаю потрібним вас попередити – якщо НІС майора Ковальова, який раптом зник і з 'являється в замаскованому вигляді, тобто як чиновник, у різних публічних місцях, не опиниться на власному місці, тобто між двома щоками, то я звернуся до захисту законів...

Він споглядав на мене скоса й очі його весело мерехтіли, вигравали лукавим фосфоричним сяйвом. Я спинився остовпілий. Де поділася його стареча лисячість, його чортівська скорченість? Що сталося з його сльозоточивим голоском? Переді мною стояв Гоголь інший, молодий, могутній, зі своїм знущальним глумом, Гоголь – мистець! І раптом серед цієї тихої ночі він почав реготатись, а за ним і я, й ми реготались так голосно, що в завулку починали вже відчинятись вікна й показуватись чиїсь сонні голови в нічних шапках, пара коханців спинилась, щоб придивитись до нас, і собі почала реготатись, а вусатий карабінер суворо підступив до нас: "Gli passporti, signori..." Чи боявся й він майстра містифікації? Того ж вечора о. ПЕТРО СЕМЕНЕНКО писав до о. Богдана Янського:

"У княгині Волконської ми познайомилися з одним із найкращих сучасних російських письменників – Гоголем. Якщо з часом вплинути на нього, він, можливо, не буде глухим до істини і всією душею обернеться до неї...".

А о. ЄРОНІМ КАИСЕВИЧ записав у своєму щоденнику: "Познайомилися з Гоголем, малоросом, талановитим великоруським письменником, який відразу виявив велику схильність до католицизму й до Польщі"...

Хто ж була ота Олександра Осипівна Россеті-Смирнова? Ота, що її Гоголь називав Ластівкою? Чи була вона для нього тією, яка могла б, "якщо б я наважився коли-небудь бути закоханим, – як писав колись він, – бути тим полум'ям, яке обернуло б мене на порох?".

Може, й могла б. Вона-бо обертала багатьох на "порох". Або, як писав Пушкін:

Черноокая Россети

В самовластной красоте

Все сердца пленяла зти,

Те, те, те и те, те, те...

Вона була з України. Її батько – французький емігрант, кавалер де-Россеті (або Россет), спочатку на турецькій службі, як драгоман, згодом на російській (яку прийняв із застереженням: "ніколи не змушувати його повертати зброю проти французів"), вславився незвичайною хоробрістю як морський офіцер; його шпага вірно й по-лицарському билася під Хіосом, під Чесмою, під Ботошанами й Мачином. Вкінці, на місце адмірала Ламбро і де-Ґалетто, він став командувачем Чорноморської гребної фльотилії, що, як відомо, вербувалася з українців, запорозьких

козаків і їхніх синів. Був, поспіль із дюком Рішельє, Дерібасом, Гакебушем та іншими численними чужинцями, майже основником, у кожному випадку приклав багато зусиль до перетворення рибальської оселі Хаджібей на порт Одесу. Там, власне в Одесі, народилася Сашетта, пізніше Смирнова, з подружжя французького вольтеріянця й рояліста з українською поміщицею панею Лорер, яка походила по матері з грузинських князів Ціціанових. Родина Лорер належала до найосвіченіших і найліберальніших на Україні; дядько Сашетти був активним членом "Південного товариства" й після 1825 року пішов на Сибір. Донька кавалера Россеті, виходця з Безансону, заповідалась на небувалу красу, її бабка, грузинка Ціціанова, була, на думку дюка Рішельє, "найгарнішою жінкою, яка взагалі може існувати на світі", а основник Одеси, син рококо, сучасник Казанови, напевно розумівся на цих справах. Не меншою красунею була й мати, але Сашетта перевершила її й бабку. Коли вона, сливе одночасно з Гоголем (була його ровесницею), з'явилася з України в Петербурзі, спочатку як вихованка інституту, а потім як фрейлина імператриці, при ній зблідли красуні Радзивілівни, СКОРОПАДСЬКІ з Санжар, з якими приятелювали Трубецькі, і всі найзнатніші й найбагатші дівоньки, вислані до Петербургу для осяяння похмурого двору Миколи I . Нікого не оспівували так поети, як сирітку Россеті, котра, злеліяна українським підсонням, несучи в своїх жилах галлійську, грузинську й італійську кров, мов зоря, зійшла на паркетах царських палаців. "ДОННА СОЛЬ", – називав її Пушкін, тобто "Панна Сонце". Поет Туманський, закоханий на смерть, квилив: "ЗОРІ ПІВДЕННІ, ЧОРНІ ОЧІ, НЕБА ЧУЖОГО ВОГНІ"... Жуковський називав її "небесним чортиком Шереметьєва –Сиреною". Коло Сашетти товклися цілим загоном адоратори й закохані, починаючи від романтичних поетів і кінчаючи принцами крови –пруськими, данськими, австрійськими. Не був байдужим до неї і сам Микола I, котрий залюбки, начебто за правом опікуна, обіймав за гнучкий стан безталанну сирітку й шалів з нею на маскарадах. І, як кожну гарну жінку, так і Олександру Осипівну – безпідставно чи підставно – відразу супроводить досить неприємна слава, так що імператриця наказує навіть дослідити, наскільки поговір про легку мораль красуні відповідає правді. Згодом уже навіть одруженій Смирновій було за оту ж славу,

славу лиху, відмовлено в прийомі при дворі. Проте ще в часи, коли бідний Гоголь, бігаючи в петербурзькі морози у тоненькій шинелі й ховаючи під псевдонімом В. Алова свій перший твір "Ганс Кюхельгартен", клепав злидні й нікому не був відомий, його блискуча ровесниця й землячка висявала в славі з балю на баль, серед постійних бенкетів, санних прогулянок, забав у садах, маскарадів і сальонних розмов.

Чи не про неї писав Гоголь у Василівку 1829 р.?

"Хто б міг чекати від мене такої слабости? Але я бачив її... ні, я не назову її... вона ЗАНАДТО ВИСОКА для кожного, не тільки для мене. Я назвав її янголом, але цей вислів не пасує їй. Це божество, злегка огорнене в людські пристрасті. Обличчя, разюче блистіння якого в одну мить відпечатується в серці; очі, що проникають у душу, але їх сяйва, палючого, протинаючого усе наскрізь, не витримає жодна людина. О, коли б ви поглянули тоді на мене! Правда, я вмів ховати себе від усіх, але чи сховався я від самого себе. Пекельна журба, з найможливішими муками кипіла в грудях моїх. О, яке жорстоке створіння! Мені здається, що коли грішникам зготовано ад, він не був би таким пекельним. Ні, це не було кохання... В пориві шаленства і найжахливіших душевних терзань я жадав, я кипів жагою впитися одним лише поглядом, тільки одного погляду прагнув я... Поглянути на неї ще один раз... Ради Бога, не питайте про її ім'я. Вона надто висока, висока!.." Одначе, краса, крім поговору злих язиків, кінець-кінців могла бути лише перешкодою в кар'єрі. Свято не триває вічно. Прийшов час, коли безжурна й убога Сашетта мусіла подумати не лиш про свою власну долю, але й двох молодших братів, записаних у гвардію. "Я Й ПРОДАЛА СЕБЕ ЗА ШІСТЬ ТИСЯЧ ДУШ", – говорить вона цинічно про свій шлюб із багатим дипломатом, хоч і молодим і "добрим малим", але зовсім байдужим їй Миколою Смирновим. Ось така земна історія Донни Соль.

"Коли ми з вами познайомились? – питала вона Гоголя. – Я ніяк не можу згадати". – "МИ ЗНАЙОМІ З ВАМИ ВІЧНО", – відповів Микола Васильович. Але вони познайомилися в 1830 році в Царському Селі,

через Пушкіна, коли Гоголь був досить відомий. Відновлено знайомство в 1836 році, в Бадені й у Парижі, а згодом в Італії і в Ніцці, коли знайомство стало дружбою, щоб перетворитися, на тлі спільного розчарування життям і поглиблених релігійно-філософських контемпляцій, в союз душ.

Важко уявити, щоб Гоголь був її земним коханцем, як ті, численні в петербурзьких часах, або як її найдовше земне захоплення – посол у Римі Микола Кисельов. Але, можливо, Олександра Россеті була єдиною, земною любов'ю Гоголя, любов'ю гіркою й важкою, затаєною від усіх, а навіть від себе самого. "ТА Ж ВИ ЗАКОХАНІ В МЕНЕ, Миколо Васильовичу", – сказала йому одного разу Олександра Осипівна. Гоголь спалахнув, дивно поглянув на неї й утік; декілька днів не приходив...

Ця жінка була найближча до жінок-видив Гоголя. Це було його libido, база статевого, що постійно існує в його сокровенній підсвідомості й тільки деколи, кількома рисами, прорветься назовні в описі жінок, зовсім іншому, ніж ті, до яких, звичайно, вдається він, до тих пресолодко-ванільних, на лакейсько-парикмахерський стиль пошлих лубків, як, напр., "ОСЛІПЛЮЮЧОЇ БІЛИЗНИ НАЙПРИНАДНІШЕ ЧОЛО... ФАРФОРОВА ПРОЗОРІСТЬ ТІЛА... ПРИМАШІВА ЛЕГКА РАХМАННІСТЬ... ГРУДЬ, ЩО ХВИЛЮЄТЬСЯ ПІД ТОНКИМ ДИМОМ ГАЗА"... і т. д.

Як сміялась про себе Олексанра Осипівна, відчуваючи мистецьку фальшивість цих лубків, знаючи, що Гоголь здатний був малювати жінок приблизно, зі слуху й то з третіх джерел, а не з живого досвіду. Його Галі, Пидорки, Оксани – карамельно-ярмаркові маріонетки, український стереотип "з бровами, мов шнурочок". Його петербурзькі красуні! – ефірні створіння, виткані з імли Невського проспекту. Його полячка з "Тараса Бульби" — таке ж саме бліде єство схимника. Навіть його римська Анунціата, ота жагуча брюнетка з очима, що нагадують "блискавку, яка тріпочеться цілим потопом сяйва", в дійсності лише паперово-романтична гіпербола. Всі ці жінки, креслені несмілою, наївно-юнацькою рукою соромливого Гоголя (ХВОРОБЛИВО-СОРОМЛИВОГО, хоч

іноді й спорзно-непристойного, – це прокляття нерозпізнаного, це розпач недокінченої візії.

Єдиним, здається, живим образом гоголівської жінки є панночка, сотниківна з "Вія", відьма, котра возила на собі філософа Хому Брута. Це ось така моторошна краса блідо-перламутрової страшности, русальної мертвости. Ні одної кровинки на блідому обличчі; руки, груди й плечі аж світючі від восково-снігової неземности; обличчя, застигле в загадковому посміху, осяяне мертвим сяйвом гробових свіч; уста, згорілі в жаданнях гріху, в пекельній насолоді...

Отож Олександра Россеті – українська Джоконда, чарівна грішниця імперії, була приблизним втіленням тієї підсвідомої жінки-мрії невиявленого Гоголя. Вона була козачка, сотниківна, мертва панночка, київська відьма, степова опириця. Й тому він так глибоко кохав її, дійсно, ховаючись від самого себе, зводячи цю прозоро земну жагу до ілюзій "неземної дружби".

Відьма безпересталі володіла його єством, знала всі його слабощі, його крутійську вдачу, його самообдурювання. На ранніх портретах Донни Соль з усією яскравістю виступала її демонічність. її краса справді – богорівна. Це продовгасте смагляво-бліде обличчя, гладко, за модою, причесане, чорне, як грань, волосся; вузькі, холодні й жорстокі уста, ледве торкнені усміхом грішної Магдалини; римський ніс, великі й глибокі, хитро-розумні очі. В ній дише не тільки південна жагучість, але гасконсько-еспанська гордовитість і величавість; щось від жінок Франції її великого XVII століття, але поготів – з панцерного віку козацького бароко. Такі, як Сашетта, в ті часи – з тією ж самою мішаною кров’ю південних рас – висаджували, як-от жінка сотника Завісного, бастіони Буші разом із собою або кінно, на чолі козацького загону, мчали степом, одганяли татарву від зимівників. Недаремно Олександра Россеті виростала в Громоклії, біля Миколаєва, на колишньому Дикому Полі, в степах України. З козацької ночі, габової, битої зорями, — чорнота її очей, безмежна сміліcть поведінки, гострота дотепу, висміювання – навіть царя або всевладного шефа жандармів графа Орлова.

Ні Париж, ні Петербург, ні Флоренція не були її вітчизною. Вона відмовлювала-ся свідомо від усіх випадкових вітчизн, від усіх голосів її різнобарвної крови. її вітчизна – твердо говорила Россеті – Україна. Та земля, де вона народилась, яка її злеліяла, якій завдячує всім, що найгарніше в її душі: мистецькість. Коли Пантелеймон Куліш уже після смерти Гоголя зайшов до неї в Петербурзі, вона спитала його: "Ви – чернігівець? Завзятий? Чернігівці всі завзяті, а полтавці не такі. Я – теж українка й завзята..." Галлійськість дала їй скептицизм і ясність розуму, стиль. Україна дала їй її гелленськість, вічну й невгасиму любов до духової краси й гармонії. Росія була їй чужиною, й недаремно теж закоханий в неї поет ХОМ’ЯКОВ писав:

...Та їй ЧУЖА моя Росія,

Вітчизни дикої краса,

Миліші їй краї не тії

І ІНШІ кращі небеса.

Скажу при ній я: Русь святая!

А серце в неї не тремтить...

Як порівняти її з національно безстатевим Гоголем? Це вона категорично ставить йому питання: "ХТО Ж ВИ, НАРЕШТІ, ЯКА ДУША У ВАС —РОСІЙСЬКА ЧИ УКРАЇНСЬКА?" (тобто: мужчина чи євнух?). Жадає відповіді без викрутів. Вона була ПОЛІТИЧНО малоросіянкою, її до того зобов'язували її суспільне становище й суспільні інтереси. "От вас узнал я плен Варшави", –пише О. Пушкін, коли Смирнова, однією з перших довідавшись про зламання повстання поляків у 1831 році, з сухою діловитістю, але й радістю, звітує про штурм Варшави і настрій у місті, яке "мусить тепер чекати дальших наказів його імператорського і королівського зверхника, його природного монарха" – Миколи І. Її

лояльність до імперії холодна, вирахувана, бо імперія дала їй становище й добробут (шість тисяч кріпацьких душ!). Вона, як і її батько, кавалер де-Россеті, чесно служить імперії, але з єдиним застереженням: "Не звертати ніколи зброї проти єдиноплемінників". Навпаки! З якою гордістю розповідає вона, що в 1814 році, коли зайнято Париж, українські чумаки й селяни з Херсонщини, пройшовши з обозами через цілу Европу, розташувалися на Елісейських полях, наче у себе в балці, і варили собі там кашу в таганах. Ось де справжні переможці Наполеона і Заходу!

Хіба це ЄВНУША любов Гоголя до України? Її політично-суспільна концепція була імперіяльна; імперія для Россеті була твором різнонаціональним, par excellence раціональним, космополітично-універсальним, визначеним соціяльними й економічними потребами панівного класу (вона ніколи не помічала, захоплюючись красою українського неба, що в подвір'ї маєтку її матері Громоклії стояли кріпаки, покарані за якісь провини, з "рогатинами на шиї", взятими в росохаті диби), вона сама торгувала рабами; але Україна в цьому творі має своє чітке місце, різко протиставне ненависній Великорусі. Бувши у Калузі, де її чоловіка призначено згодом губернатором, Смирнова не находить слів до висловлення своєї нудьги й розпачу, які її огортають серед пустельного краєвиду й убогих духом людей.

"І НАВІЩОСТВОРИВ ГОСПОДЬ БАБ НА СВІТІ? НА ТЕ ТІЛЬКИ, ЩОБ РОДИТИ ДІТЕЙ КОЗАКАМ?"— записує нарочито бахвально і брутально Микола Васильович у чорновику "Страшного бандуриста". Перехитрював, видно, себе: хворобливо-сексуального, постійно сповненого еротичними візіями, одержимого візіями отих богорівно прекрасних жінок з алебастровою сліпучістю пліч, жінок, "котрі лежать принаднішим способом (!) у білому, мов сніг, спальному одязі" ("Коляска"), жінок, "неоціненних перл, котрі створили б рай, увесь світ для пристрасного мужа" ("Невський проспект"), жінок, на одну думку про яких поставали у ньому, як у бурсаку, "ад", "пекло", "мука"...

"ВИ БРЕШЕТЕ, Миколо Васильовичу, – сказала йому Олександра Осипівна, – НАВІЩО ВИ ЗАВЖДИ ТАК БРЕШЕТЕ?"... (Він розповідав їй, що був у Португалії й Еспанії, неначе Хлестаков, але ж бо він там ніколи не бував.)

Ця жінка його прозріла. Одна з небагатьох – і в тому була її сила і влада над ним. Вона його й "обернула на порох" – як сотниківна Хому Брута.

Віяв сірокко. Над Римом снувалась палюча мла склистих піщинок. Повітря, небо, камінь були мов полум'я. Навіть тінисті, духм'яні сади не давали прохолоди. Лист в'янув.

Сливе всі знайомі й приятелі Миколи Васильовича подалися з Риму. Він сам супроводив родину графів Вієльгорських, прибитих горем по вмерлому Йосифові, молодому другові Гоголя, аж до Чівіта-Веккіа й повернувся, бо, загалом, сидів ще без грошей. Говорили, що Аноліна, наймолодша Вієльгорська, Анна Михайлівна, сповнює його тихою любов'ю, але хто це міг угадати? Ще раніше виїхав з Риму старий князь із Яготина Микола Рєпнін, "гетьман" України, як його називано, бо він був генерал-губернатором Малоросії. Герой Австерліца, зазнав важкої образи від Миколи І: його зобвинувачено начебто у розтраті казенних грошей; в дійсності ж Микола І був невдоволений його ліберальним управлінням в Україні; всі українські пани жалілися на те, що він вставляється за селянами і хоче відновити козаччину. В Римі залишилась тільки його донька, княжна Варвара, але й та збиралась до Флоренції. Ніхто з Рєпніних, крім зятя –начальника колонії художників у Римі — Кривцова, жонатого із старшою Рєпніною, людини досить неприємної, не хотів зустрічатися з двором наслідника-царевича Олександра, що спинився тут, проїздом по Європі. В Париж виїхала й княгиня Зінаїда Волконська, рятуючись, як казали, від ченців, котрі, мов гайвороння, хижо розграбовували її майно. В Москву повернулися Погодін і Шевирьов, між іншим, з докладністю агентів таємної поліції дослідивши зміни в душі й умі Миколи Васильовича. Художники, крім працьовитого Іванова й німця Йордана, труїли час пияцтвом і гульнею. Гоголь нікого з

тієї безжурної братії мочиморд не любив; поганий приклад Кипренського, який звів на нінащо свій величезний талант і так тут, у Римі, й загинув, ще був свіжим у його пам'яті.

Сірокко в'язнило його в квартирі; від вітру йому горіло обличчя: мучило, й безсоння. Іноді, з підібганими ногами, він сидів цілу ніч на канапі: скорючений, півмертвий. Іноді збігав униз, переляканий на смерть "нервичним" ударом –ось-ось умирав, але це швидко минало. Іноді завзятюще писав, стоячи й скриплячи пером: нічого не чув і нікого не бачив. Коли хтось заходив до нього, Гоголь спильна дивився світючими очима, але не промовляв ні слова – гість ні в сих ні в тих виходив. Розкошмана Нанна приносила йому знизу чайник із кип'ятком і кондитерські ласощі, "чортенята", як він їх називав, – пундики, бублики, цукерки. Об'їдався ними досхочу. В обід присилали йому страви з Фальконі й пляшку чінсано. Нанну, господаря і всіх інших Гоголь лаяв найвишуканішими римськими лайками, а деколи лупив щосили кийком, бо – "інакше з ними не можна". Хлопчика з крамниці, який приніс йому одного разу примірювати черевики, просто замучив до півсмерти тим примірюванням. Дивна річ, Микола Васильович, хоч ніколи не був поміщиком, поводився як поміщик, принаймні тоді, коли не був на людях. Недаремно він писав матінці й сестрі: "Накажи мужикам, щоб слухались економа, бо всяка влада – від Бога. Великий гріх –лінитись мужикові на роботі. Мужики нехай знають, що, виконуючи діло поміщиче, вони разом з тим сповнюють і Боже діло..."

***

Микола Гоголь утік з Петербурга, либонь, наляканий тим нежданим і негаданим ефектом, який викликав здраматизований ним анекдот Пушкіна про басарабського ревізора. Гоголь жив у добі жаху (вся панівна Европа боялася приходу революції), але й сам він боявся усього: страшного суду, духівництва (хоч разом із Пушкіним нестримно сміявся над ним, проектуючи, наприклад, якби це "одягнути всіх наших попів у фраки і примусити їх танцювати..."), боявся Миколи І, його жандармів, боявся цензорів і критиків, боявся холери і кепського травлення, боявся

сирих овочів, грози і своїх читачів. Він метався по Європі, сповнений нудьгою й безпросвітним жахом. Може, він не розрахував своїх сил – знітився. Смерть Пушкіна додала йому тривоги: він опинився тепер сам-один, проте так болісно-перелякано горнувся до Жуковського, до Погодіна, до князів і княжат, до царських дипломатів і достойників, зате сахався усякої політики.

Не диво – в цьому світі, де він з'явився, він був – ніщо. Талант, той могутній, той несамовито-нелюдський талант, що розпирав усе його дрібненьке земне єство, був його єдиним майном. У нього не було дипломатичного хисту, ні кебети царедворців, як у його блискучих земляків – Гудовича, Скоропадського, Безбородька, Трощинського, які добивалися в Петербурзі зір, стрічок, влади й багатства. У нього не було краси, чи просто – тієї мужеської потенції, що дала змогу чабанові з Лемешів Олексі Розуму доп 'ястись аж до ложа цариці Єлисавети і потопати в царициних пестощах і діямантах. Він не творив БЕЗПОСЕРЕДНЬО видимих речей ужитку, як Левицький, Боровиковський або Мартос, не був настільки потрібний, як вони – майстри пензля й долота, що увіковічнювали пуцуловаті пики царів і вельмож. Він не мав дару Бортнянського вичакловувати мелодії, що нагадували сильним цього світу про їхню власну тлінність. У нього не було навіть чару найзвичайнішої людини, навіть малесенької протекції, щоб зіп'ятись хоч трохи понад голови миршавих "существователів". А як болюче він прагнув до того! "ВИ НЕ ПОБАЧИТЕ МЕНЕ ЗОВСІМ, АБО ПОБАЧИТЕ МЕНЕ В УСІЙ ВЕЛИЧІ!" – бундючно, ще юнаком, заповів він сусідам на Полтавщині (Скалонам), а ті дивувалися, бо в цій кумедійній, НОСАТЕНЬКІЙ, невеличкій і хворобливій постаті аж ніяк не могли запримітити "щось велике". О, як прагнув він бути славним, багатим, блискучим, "значущою особою"! Під Новий 1834 р. він мріяв: "Благаю тебе, життя душі моєї, мій генію! О, не ховайся від мене! О, БУДЬ БЛИСКУЧИМ, МОЄ МАЙБУТНЄ! Будь діяльним, відданим лиш труду й супокою! Якщо лінивство і безчуттєвість хоч на час посміють доторкнутись до мене – о, розбуди мене тоді! О, генію! Прекрасний, поглянь на мене! Я –навколішках! Я – біля ніг твоїх! О, не розлучайся зі мною! Живи зі мною, хоч дві години щодня, як прекрасний брат мій! Я довершу... Я довершу! Життя кипить у

мені. Праця моя буде надхпенна! Над нею буде ширяти недоступне землі божество! О, поцілуй і благослови мене!..".

Геній справді послухав його. Талант не зрадив його. Але Гоголь згодом зрадив свого "прекрасного брата". Він кривив душею навіть і в цій провіщій хвилині: він не так прагнув до справжнього довершення, як до "блискучого майбутнього", як просто – до життя; будь-якою ціною. До свого генія він звернувся тоді лише, коли побачив, що всі інші засоби, вжиті задля осягнення того "блискучого майбутнього", скінчилися повним фіаско: служба в державних установах, професура, малярство і навіть, акторська кар'єра. Сама собою пересічність не була здатна проштовхнутись по табелі рангів імперії вище "колезького асесора" (хоч під час подорожей присвоювала собі титул колезького СОВІТНИКА" і навіть "ад'юнкт-професора"), сам собою добродій Гоголь-Яновський, як безліч йому подібних земляків, мусив би все життя борюкатися серед невідомости, нужди й нудьги. О, ця проклята, латана, жебрача, зловісна вбогість! "...Ніяк менше, ніж 120 карбованцями, можу обійтися в місяць, – писав він матінці, – і як у такому випадку не взятися за розум, за вигадку, ЯК ДОБУТИ ЦІ ПРОКЛЯТІ, ЦІ ПІДЛІ ГРОШІ, гірше від яких я не знаю нічого в світі.. Ось я й наважився...". 30.4. 1830).

Наважився – довіритись генію. Правда, спочатку дуже обережно, прикриваючись псевдонімами, щоб на ВСЯКИЙ ще інший випадок зберегти ім'я пересічности. Ось безталанна поема "Ганс Кюхельгартен", видана власним коштом за підписом якогось В. Алова і з власним хитрющим вступом: "...ми, принаймні, горді, що сприяємо ознайомленню світу з творчістю юного таланту". Одначе, світ не став щасливішим від появи цього "юного таланту" ("краще він не появлявся б", – злісно писав критик), і Гоголь із кріпаком Якимом кинулись по всіх книгарнях скуповувати злощасні примірники. Після того з'являються статті й уривки, підписані якимось ГЛЕЧИКОМ (глава з повісті "Учитель"), наступного разу якимось ЯНОВИМ, "Декілька думок про навчання дітей географії", або за підписом ОООО (чотири О з імени МикОла ГОгОль-ЯнОвський), знов глава з історичного роману в "Северных цветах", врешті без усякого підпису. Навіть "Вечори біля Диканьки" для всякої

певности підписано якимось "пасічником Рудим Паньком", що його читачі довгий час вважають реальною особою...

Коли в 50-х роках XVIII ст. в Петербург валкою ринули малоросіяни, спокушені кар'єрою, яку зробив пестун долі Олекса Розумовський, котрийсь із невдах писав додому: "Ох, і тяжко-тяженько нам осьдечки. Приходыцця ковзаться а к и к о т по л є д у нашому братові...". Під цим підписався б і Микола Васильович.

"АХ, КОЛИ Б ВИ ЗНАЛИ МОЄ ЖАХЛИВЕ СТАНОВИЩЕ, – писав він знов до матінки, – НІ ОДНОЇ НОЧІ Я НЕ СПАВ СПОКІЙНО, НІ ОДИН СОН МІЙ НЕ БУВ СПОВНЕНИЙ СОЛОДКИМИ МРІЯМИ...". Бідна матінка Марія Іванівна, ще раз, бідна! В. Ломиковський писав з цього приводу І. Мартосу (9. 1 .1830.) : "... Як тільки Нікоша прибув у столицю, почав прохати у матінки грошей (на рахунок тих 6000 карбованців, які він одержить за свої трагедії!).

Вона, за допомогою А. Трощинського, зібрала 1800 карбованців, щоб заплатити відсотки в банк за заложений маєток, і послала їх Нікоші а геній Нікоша зіло возрадувався такому кушеві та поїхав вояжувати за кордон (перша подорож М. Гоголя до Любека. —Наша примітка), протратив усі гроші і повернувся в столицю. Трощинський, довідавшись про отакі подвиги Ніколи, сказав: "МЕРЗОТНИК! НЕ БУДЕ З НЬОГО ДОБРА!". І пішов би маєточок з торгів, але тепер, як сказано, борг заплачено..." (тим самим А. Трощинським. — Н. пр.).

Микола Васильович проектує з того всього навіть ВИЇХАТИ ДО АМЕРИКИ, бо, "крім кравецтва, знає й інші ремесла, наприклад, малярство й куховарення...". Становище, справді, незавидне. Але — еврика! "ТЕПЕР НА ВСЕ МАЛОРОСІЙСЬКЕ ВЕЛИКИЙ ПОПИТ В СТОЛИЦІ..." Зважте: як на паризькі парфуми й фестончики, саксонський фарфор і шефільдські машини. І за одну ніч нікому невідомий Глечик, Алов, він же Янов і ОООО, стає модним автором. Славно пішли сміховинні казочки, анекдотики про Басаврюка, коваля Вакулу, Солопія Черевика!.. "Його читають скрізь запоєм. Усі гоголівські вислови й звороти ввійшли в

загальний ужиток. Це була нова мова – проста, сильна, смілива. Стало модним говорити по-гоголівському: "іди до чорта", "чорт тебе знає" та ін. Уся молодь говорить гоголівською мовою..." – пише сучасник (В. Стасов).

Невже це перший поцілунок генія, про який так благав? Невже тепер справді "до чорта" можна послати злидні й холоднечу літньої шинелі, в якій треба було бігати взимку по всій Малій Морській? До чорта службу в департаменті уділів, навіть в ПІ відділі (через протекцію Фадея Булґаріна, цього літератора-донощика і шпика), до чорта лекції у Васильчикових, до чорта прокляту вбогість, ділену з кріпаком Якимом, якого спересердя так часто бив по пиці!

До чорта приниження, падання до ніг, солодкі усмішки тоді, коли хочеться плакати!

"Не називайте мене генієм", – пише Микола Гоголь матінці, але думає навпаки. "Я так, признатись, прагну СЛАВИ, ВЕЛИКОЇ СУЧАСНОЇ СЛАВИ, – пише до Погодіна, – а от як зароблю великі гроші, написавши щось важуче!..".

Ні, Микола Васильович – хитрий малорос і збіса ВИТРИВАЛИЙ малорос. Ще не час посилати все до чорта. Пам'ятаєте: гетьман Мазепа терпів, коли п'яний Петро глумився над ним і шарпав його на бенкеті за вуса? Ще на черзі "Миргород", "Тарас Бульба"... Ось уже в чернетці комедія "Владимир III ступеня", але ні, це не пропустить цензура, й навіщо?.. Навіщо задиратися з тим, хто стоїть там, високо, на варті самодержавія й благопорядку, вперши, мов удав, свої олов'яні очі в усе, що живе? Олександра Россеті, познайомившись із "талановитим ХОХЛИКОМ" (тепер перед ним навстіж відчиняються всі двері в палаци й сальо-ни, в університети і на Парнас), зауважує, що "ПІВНІЧ ТЯЖИТЬ НАД НИМ, МОВ ШАПКА...". Тільки серед земляків він стає говіркішим і щирішим; Пушкін і Жуковський часто називають його "дурнем", "остолопом", "хохлом", "неотесою", в салонах часто дають йому зрозуміти його становище парвеню. Дарма, терпи, козаче!.. Пушкіна

треба боготворити (читайте рецензію Гоголя на "Бориса Годунова" і його хитруваті, лестиві листи); також треба хвалити Жуковського і модного Брюлова, але ж бо все одно він їх у душі вважає меншими за себе ("будуть ще більші твори" – тобто його, Гоголя), зрештою й Шекспір, і нудний, розволікшій Ґете, й Вальтер Скотт, і Гюго ніщо перед ним. Гряди, генію!...

У цьому, скажімо, геніальному "ковзанні по льоду" МАЛОРОСІЙСЬКОГО КАР'ЄРИСТА – в ім'я чогось, що, велике, ще прийде – рафінований і мудрий патос. Що більше — ПЛЯН. Щабель за щаблем відбувається прямування до висот. Обчімхується все, що зайве. Важливе лише те, що діалектичне, важливе. Отож кінчається, майже обірвана, роля малоросійського скомороха, хуторянського дурника, наївного Рудого Панька. Ця личина вже зайва, як зайві друзі-українці з деякими ознаками революційносте — Максимович, Бодянський, Білозерський. Малороси можуть бути (Прокопович, Данилевський, Пащенко), але не українці.

Професура блискуче провалилася, гаразд: "Я розплювався з університетом... ВЖЕ НЕ ДИТЯЧІ ДУМКИ, ВЖЕ НЕ ДАВНЄ КОЛО МОЇХ ЗНАНЬ, АЛЕ МИСЛІ ЖАХАЮЧОЇ ВЕЛИЧІ ХВИЛЮВАЛИ МЕНЕ... геть, геть це все!.." А власне, ЩО "геть"? Фактично, змінились тільки пропорції. Замість підлабузнювання до фадея Булґаріна (якого, зрештою, висміює в листах до Пушкіна), до одного із шпиків імперії – підлабузнювання до найвищого шпика шпиків – Миколи І. Булгаріну свого часу Гоголь (бажаючи дістати посаду) НОСИВ ВЛАСНОРУЧНОГО ЛИСТА З ПОЕМОЮ-ПАНЕПРИКОМ, В ЯКОМУ БУЛҐАРІН – ЦЕЙ ГРАФОМАН ІЗ ІІІ ВІДДІЛУ – ПРИРІВНЮВАВСЯ ДО ВАЛЬТЕРА СКОТТА. Згодом Гоголь не завагаїться прирівняти Миколу І до Бога. Замість України, що була досі головним джерелом надхнення і доходу, – імперія. Замість скромних мрій ніжинського ліцеїста про "принесення державі хісна на будь-якій государственній должності", – сьогодні мрії вже не тільки про написаі її ія історії, "якої ще не написано ні у нас, ні в цілій Евроиі" (?!!), але й про становище ось такого собі пророка...

Після "Ревізора" – як писав цензор А. Никитснко – "Гоголь мав вигляд великої людини, якої амбіція безмежно ображена", На ділі ж – Гоголь злякався. Він занадто "наважився". Він почав гру з вогнем. Він злякався і догани, й ентузіязму. Він злякався політики в своєму сміхові, який поспішає пояснити як сміх "добродушний", що висміює "НЕ УЗАКОНЕНИЙ ПОРЯДОК І ФОРМИ ПРАВЛІННЯ, А ТІЛЬКИ САМОУПРАВНЕ ВІДСТУПСТВО ДЕЯКИХ ОСІБ ВІД ФОРМАЛЬНОГО Й УЗАКОНЕНОГО ПОРЯДКУ...".

Наївне хитрування! Невже Гоголь не розумів, що його "Ревізор" – це ланка революційної доби, це більше, ніж липневі барикади на вулицях Парижа, редути під Варшавою, дія карбонаріїв у Італії, заколоти в цілій Європі – від Бравншвайгу до Еспанії?.. Розумів він це чи ні? Знав він чи не знав, що його "Ревізор" вчинив більше, ніж десять карре збунтованої гвардії на Сенатській площі пам'ятного 14 грудня 1825 р.? Що він до найглибших глибин струснув імперію, кинув у обличчя деспотії найсміліше обвинувачення, зірвав покрівець із смородливого, гниючого тілища?

Це ще таємниця. Може, й знав, може, вдавав, що не знає. Але йому, перш за все, вже уявилася кибитка в Сибір, кайдани й нерчинські рудники. Уже верзлися вусаті фельд'єгери, послані імператором, щоб його арештувати. Вже примарою вставала найболючіша для нього втрата ласки й кар'єри — "благосклонности" імператора, діямантів імператриці, дарованих "за успіхи на літературному полі" 9.3. 1834 р., усміхів гарненьких фрейлін, приязні холодних вельмож. Знов катівським видивом поверталась проклята убогість. Засміло, пане Миколо, завчасно...

***

Колись його єдиним захистом була личина малоросійського блазня, полтавського Рабле: спорзні анекдоти, або "українське сало, пересипане грудками аристофанівської солі", як говорив про нього кн. А. Урусов. Тепер – громовержний патос імперського пророка, пророка – "добровільного вигнанця". Але не вірте. Усе – фальш. Усе – брехня. Усе –

містифікація. І дзвенюча схвильованість, і улеслива покора, й жорстоке самобичування, й сльозоточиве умилення, й сахаринна мова. Усе це — личина. За нею – маленька, неймовірно самолюбна людинка, якій всі проблеми світу менш істотні, ніж проблема, "як піти на двір", як зберегти волосся від випадання, як видобути тисячу-дві на існування, як продовжити своє життя, щоб, бува (як лякав його Пушкін), не було воно таким коротким, як у Сервантеса, і не дало змоги закінчити його "Дон Кіхота"...

Ось мистець! Ось справжній мистець, і він – це єдине у Гоголі, зокрема, в Італії, що велике і правдиве. Якщо у Римі хвилинами приходило до нього щастя – хоч би під час творення "Мертвих душ",— то тільки тоді, коли вдруге поверталась, щоб жити ще раз земним життям, його первинна інкарнація — художника Ренесансу. У ньому все було від Леонарда, Аретіна, Макіявеллі...

І захланюща гордість зі свого покликання й своєї неповторности, й погорда до всього – включно до своїх добродіїв і найближчих друзів, – палюче себелюбство й цілковита аморальність, що дозволяє брехати, принижуватися, скиглити, лебедіти, самозогиджуватись, іти найбайдужішим повз усе в світі, хоч би через трупи ближніх, – в ім'я мистецтва, втіленого у власній творчості. І жага до життя, не як до спільного дару, даного на розподіл усім, а як НАЙОСОБИСТІШОГО скарбу, що цінний тільки як засіб до власного неперевершеного досконалення.

Ось – мистець!

Це був справжній Гоголь – брутальний майстер. Жорстокий кат, якщо йдеться про мистецтво. Гоголь без личини провінційного дипломата, слиняво-солодкавого дячка, огидного лизуна, лицемірного тартюфа, цькованого хуторянина. Гоголь, а не "ГОГОЛЬОК", як називав його Жуковський. Отой, котрий виріс над сторіччями, мужній і спробою визволити того, дійсного; смілий, пристрасний і гордий творець, із

породи тих, що творили "Дон Кіхота", "Фіаметту" й "Мандрагору", ратай вічного, вселюдського, не скореного ніким Ренесансу.

Чи не був його виїзд в Італію виїздом іншого Гоголя? Він чув його, чув його в собі. Він раз здригнувся, коли дійшло до нього, що десь появився його ДВІЙНИК. Може, це був він – щирий, НЕВІДОМИЙ Гоголь? Як містично занепокоївся він, цей земний Гоголь, як знов перелякався! "Довідайся, будь ласка, – писав він конфіденційно земляку Н. Прокоповичу, – хто це ОТОЙ ДРУГИЙ ГОГОЛЬ... Родичів Гоголів у мене немає, крім сестер, які, насамперед – жіночого роду, а друге – в літературу не наважуються... Не розумію, навіщо ЙОМУ прибирати ім'я Гоголя... Аджеж ЙОМУ, напевно, буде неприємно, якщо я зроблю печатну заяву..."

Другий Гоголь так і щез безвісти. Ніхто не знайшов його сліду за життя ЗЕМНОГО Гоголя. Слід його знайшла тільки згодом – вічність.

7

Ветурін княжни Варвари Рєпніної ледве поступав наперед серед натовпу. Шалів карнавал. Усі вулиці, всі майдани – від Кастель-Гандольфо до Корсо, від П'яцца ді Еспанья до Скаліната – шумували юрбами. Конфетті обсипало екіпаж, коня й ветуріна. Княжна стріпувала з себе пелюстки троянд, арлекін, виваляний у борошні, шмагнув її тарахкальцем: "О, белля!". В обличчя гукнув їй пустун, пройшов мимо на високих хідлях. Маски й маски лізли в екіпаж, хотіли поволокти княжну з собою. Тінню пропливло опудало потворного велета; юнак, котрий ховався під ним, кричав на весь голос: "Ecco il gran poeta morto! Ecco il suo sonetto collo coda..." .

А тоді княжна побачила Гоголя. Він стояв осторонь, бундючно одягнений: у блакитний фрак, синю, оксамитну камізельку, в вохряні штани. Багряний присмерк бив у його кандзьобисте обличчя, півзакрите високим конусовидним циліндром. Чорна кирея спадала йому з пліч.

Гоголь, луплячи немилосердно машкарників паличкою, продерся до екіпажу й сп’явся на виступець. "Ви куди, княжно?" – "До господи Лепре, там і вас чекають, либонь...". "У-у-у..." – заревіла юрба й сипонула на сеньйора Ніколо з півмішка борошна. "E una porcheria, che bestia..." Погрожував їм палкою, але маски аж покладалися з реготу, бачивши цього приземкуватого, злющого мірошника, який вишкірювався з-під свого гриб’ястого капелюха. "А ось наче ваша подоба, – зареготалась і княжна, показуючи на велета-опудало, що пливло, нарівні з домами, над юрбою. — Ecco il gran poeta... А до кого це ви так приглядались, пане Миколо?.." – "До красуні, – сказав Гоголь, сівши біля неї, й ветурін рушив поступцем, – до божества: це блиск блискавиці, а не жінка. Вона проїхала оце перед вами, на возі, в громаді дівчат і арлекінів, серед квіття, тимпанів і сопілок. Який сяючий усміх! Який гордий рисунок чола! Це римлянка, така краса може народитись тільки в Римі. Вона не створена для любови, о ні! Ні для пестощів, ні для цілунків. Я хотів би лише дивитись на неї, на її блискучі кучері, її очі, руки, пальці... її звуть – АНУНЦІАТА... Я мушу її ще раз бачити..." – "От, – засміялась княжна, – це щось ове, чи ви не закохані, майстре? Недаремно розповідають, що вас можна бачити щоранку в ательє Теперапі, як ви годинами озираєте його "Флору", дещо фривольну, що не кажіть...". Сеньйор Ніколо спломенів: "Які наклепники! Я щодалі переконуюся, що найкраща доля в світі – це доля монаша. Я забув давно про всі земні пристрасті. А хіба це гріх – подив для краси? Краса дана в світі на те, щоб кожен її бачив..."

"У-у-у...", – ревла юрба. Проносили велетенську скрипку, на якій верхи сидів товстенний штукар. Несли й бубон, завбільшки з карету. А веселий піццікароло звалив собі на плечі клістирну руру, заввишки із дзвіницю.

Княжна була негарна, старіюча вже дівчина, її обличчя могло видатися зовсім посполитим – нічого з гордовитої пихи вельмож, але його вирізнив би серед юрби. Смутні її очі ясніли щирістю, і в усій її постаті була хвилююча, хоч і проста шляхетність. Вона не зводила очей із сеньйора Ніколо, хоч і з любов'ю, а таки проступав в її посміху глум:

таки справді, в ньому, що засідав такий чепурний поряд із нею, було дещо від провінційного гульвіси, актора мандрівного театру, гусака...

– Цей скажений карнавал, та ще влітку, вибив мене з колії, – показав Гоголь свої негарні зуби, – я оце Щепкіну послав переклад комедії Гольдоні й докінчував восьму главу "Мертвих душ"... А тепер ніяк не дорвусь до роботи, лише ходжу та записую. Письменник, як художник, щодня повинен записувати... І поїхав було в Кампанью, та така туга мене взяла: там сонце таке, такий хороший день, як у нас, на Полтавщині... Ось і схопило мене за серце, защеміло... Як люблю я мою вбогу Україну, як прагнув би я бути на Україні моїй любій!..

А княжна тоді тихо, мов пересипаючи в пальцях перлини, не глядючи ні на нього, ні на шумливу юрбу, проказала:

...нехай свою Україну

Я ще раз побачу,

Нехай ще раз послухаю,

Як те море грає,

Як дівчина під вербою

Гриця заспіває,

Нехай ще раз усміхнеться

Серце на чужині,

Поки ляже в чужу землю,

В чужій домовині...

Гоголь нашоширився:

Хто це такий?

Це Шевченко, – радісно усміхнулась княжна Рєпніна. – Тарас Шевченко...

А, той...

Він замовк і вже не озивався, аж поки веттурін не спинився.

...Дрохв'яні, сугачі, собачі, свинячі рилаперлися в вікна. Серед виру вищання, свистіння, галайкання карнавальної галайстри вихором літало конфетті. Маски, найчудернацькіші, химородні, зчиняли в господі Лепре пустотливий ярмарок. На вулицях палили смолоскипи, кострища. "Зовсім, як на вашому Сорочинському ярмарку...". Гоголь засвітився, його ловили за поли, кувікали – він спинявся отетерілий; сурмили в вуха, перелесники бахвально наламували княжну. "Яке палаюче життя! Хто сказав би, що цей народ умирає! Хіба вигасне коли-небудь це грайморе мислі і життя?" – "Сеньйоре Ніколо! Мессіре Ніколо! Сюди, сьоре Ніколо!" – "Вечеряли, сеньйоре Ніколо!" – "Тільки всього з'їв ґоґель-моґель!" Гоголь їв ґоґель-моґель... Парували макарони. Вдаряв запах пармезану. Сулії марсали, орвієтто, кіянті дзвеніли по столах. Штукарі кукурікали, огрядні англійці сахались, німці співали напідпитку, побравшись за руки, тріскотіли тарахкальцем... "Народ – це безцінна ваза під лавою Везувію, – говорив скульптор, земляк Лугановський, – одгорніть попіл і пил, і блисне, мов промінь, струнка лінія, випещена століттями... Умирав ветхий Рим, але з румовищ вставала невмируща сила – народ Італії!.." – "Чи тільки Рим ветшіє? – кричали з-за столу, ловлячи скравок розмови. – Чахне вся старовинна Европа! Вся стара Европа йде в домовину, а їй на зміну гряде нова... Осьде сила Заходу – в безугавному відродженні його...".

Забіги пурпурових вогнів лоскотали стіни господи. Римська ніч арлекінів не гасла. Гоголь, зсутулившись, вдивлявся в бесідників край окремого стола. Ось княжна Варвара, в шовковій чорній сукні, що розкриває її смагляві плечі, така половецька дівчина суворої вдачі, камінно-задумана; ось цей русявий Шаповаленко, хитрущий до біса; ось довговидий Лугановський; ось приятель Кипренського – бородань, художник Климченко, котрий, либонь, вікує в Римі; ось — тільки-но з Істамбулу прибувши, сам полковник, лейб-улан, кавказький ветеран, лікар Микола Трохимовський (про нього говорили, що він сам – завзятий "КАРБОНАРО", має зв'язки з сен-сімоністами всіх країн, утік із Росії від тюрми й Сибіру); а ось у куточку неговіркий, тихесенький чоловічок, всього декілька днів як з Петербургу, мабуть, теж художник – Василь Штернберг.

– Ви – німець?

– Ні, – посміхнувся до Гоголя тихесенький, – я з України. Ви зволили зі мною знайомитись колись у Карла Брюлова, та, мабуть, призабули...

– Так, тутечки самі земляки, – скрикнув Гоголь, – саме козацтво й отамання, хоч раду нам радити...

– Чорну раду, пане Миколо, – озвався лікар Трохимовський і зі своїм чорнющим чубом, зі своїм орлиним носом виріс одразу кавказьким скельним орлом — крила бурки майнули за плечима й почувся дзвін підков і свист шабель над Дар'яльським проваллям.

– А мені оце, – озирнув Гоголь усіх з-під ока, – коли я задрімав було після писання, приснився сон; сатана схопив мене за носа та й потягнув по стріхах усіх домів, від церкви святого Ігнатія до Віа делля Стамперіа, а потім аж до Трініта...

... Може, й тепер за Гоголем стояв, ледве шелевіючи полами свого німецького фрачка, піднявши своє свиняче рильце, – отой сатана. Він і

корчив химородну пику. Вино, пурпурне орвіетто, світилося в келиху й падало синім відсвітом на його худюще обличчя; чи не був це Басаврюк, осяяний жарінням папороті в ніч під Івана Купала?..

– Рада, – поривисто сказав пан Микола, – а я от не знаю, що зі мною діється в ці дні. Чи зачаклував мене Рим, чи так я гемонськи вчитався в мого Бантиша, у мою "Історію Русів", а куди не піду – козаки переді мною... рівними лавами йдуть... червоно-гарячі жупани на них... панцері сталелиті... жовті шлики...бунчуки, корогви, а під ними й Тарас Трясило, й Півторакожуха, й Іван Підкова, й Сагайдачний... Дурень буду, коли з того не втну велике, ой, дурень же... Кінчити хочу мою трагедію козацьку!.. Це твір буде, пани-браття! Місячна ніч і розкований віддих півдня! Потоп світючих променів і невгасимої пристрасти!.. Лаконізм сили і волі!.. Грубо-сувора чеснота і залізний порок!.. Нечувана, дика, нелюдська велич...

Цього разу він не прикидався. Думка вирівалася тепер вогненним клекотом. Він іноді говорив так: уривчасто, люто. Мов і не він говорив — давнішній. Невже це підіймали залізні вії незрячому Вієві?

...Гоголь повів поглядом по присутніх. Він хотів бути осіянним, гордовитим. Це ж були, за вийнятком княжни (та й її пан Микола вважав збаламученою, безталанною старою дівкою), не княжата й не міністри, а прості люди, до того малоросіяни, з якихось далеких Глухових та Миргородів, що для них він – петербурзький світоч, улюбленець не лише муз, але й найвищих вельмож і самої імператорської сім'ї, повинен бути богом. Врешті-решт, він до всіх їх укупі з княжною та й з її батьком – "гетьманом України" – ставився з гнітючим презирством. Він їх усіх, своїх малоросіян, як ось Прокоповича, Пащенка, навіть друга Данилсвського, зник трактувати як свою кріпака Якима, бо що ж вони були супроти нього? Хто з них доступив до таких сяйних висот, до таких олімпів? Якщо він сьогодні інколи й бував з ними, то тільки тому, що хотів бачити їхні по— рабському піддані очі, чути потоки їхніх похвал і лестощів.

...Фосрверки на Корзо прорізали чорне небо барвистими смугами. Як змії, вони звивались, линули у вись і падали за Тібром, гинули в садах Фраскаті.

Проте земляки сиділи мовчазні, їхні обличчя були скелисто-непорушні. Штернберґ пахкав люлечкою й рисував щось у бльокноті. Нестерпно посміхнися Шаповаленко. Кам'янолика була княжна, прищуливши очі. А кавказець Трохимовський прорвав моторошну тишу, навіть не глядячи на пана Миколу: за ним дибились гори, сповиті сивими хмарами, лунали, впавши брязкотом у бескеття, бурхливі ріки й, дивна річ, – княжна й пан Микола подумали разом про орлів, що, жорстоко тнучи розкриллями млу, линуть до скелі Прометея.

– Ви пишете мов диявол, – сказав Трохимовський, – сатана лиш має такий талант, як ви, пане Миколо. Ви одірвались од якоїсь кручі – я так собі уявляю, у великому світотворенні, серед тієї димучої всесвітньої імли, серед того бриластого хаосу, де лиш де-не-де мерехтіли ще зовсім юні зірки, й ринете стрімголов! Раз на сторіччя це буває, ви подумайте! Поведете пером і зачаклуєте, закленете! А проте...

Гоголь озирнув його здивовано: звичайнісінький собі існуватель, ні надто видатний, ні надто посполитий, штука неабияка, не більше, мабуть, від колезького реєстратора, та, мабуть, — завзятий.

– Еге ж, пробачте, – зловісно посміхнувся Трохимовський, – за моє слово, пробачте, бо ви зникли до інших слівт Не вірю вам. Нічому, що пишете, або що говорите, не вірю...

– Трохимовський кипить...

–Так, киплю, княжно, бо є чого кипіти. Я приїхав звідти, де кипить. Удень і вночі ми славного Шаміля ловили. Але куди там! Це війна на двадцять літ! Кавказ

палає, панове! Христолюбиве воїнство наше, графи Воронцови, щоб їх трясця задавила, аули з лиця землі стирають, до малого вирізують. Та й їх не шкодують – це ж горці повстали! Киплять там усі, в кого серце живе!..

– Не на одному Кавказі кипить, – сказав Шаповаленко, – скрізь кипить. І на Україні ще пам'ятають, як у Турбаях бузовіра Базилевського взято на вила... Он у Київщині й на Волині знов заколоти – панів ріжуть... Розповідав хтось, що серед різних Браницьких та Сангушків величезна тривога...

– Графиня Браницька даремно аж двісті пудів на кайдани повстанцям Чернігівського полку пожертвувала: доказ, бач, вірнопідцанности! Не поможе! Не вистачить заліза їй, в усіх рудниках не вистачить...У Севастополі знов, як у 30-му році, бунт; у воєнних поселеннях на Побожжі бунт, на Полтавщині поміщика Гудима-Левковича кріпаки вбили, на Чернігівщині ліси горять... Не стане заліза царям і царенятам, щоб кайдани усім викувати!..

– А цього Полежаєва, що то про царя й батіг пісеньку написав, знов розжалувано й покарано шпіцрутами, – тихо сказав Штернберґ. – Тепер за захалявні вірші зразу Сибір...

Трохимовський впер свої шалені очі в Гоголя.

– А від народу тим, котрі ті вірші пишуть, – слава вічна! Тим, що їх сьогодні шпіцрутами парять та в казематах гноять, пам'ятники ще будуть! Ось дивись, усі царі, всі корони, всі чертоги полетять до стобісів...

– Я не знав, що ви такий гарячий, юначе, – промовив Гоголь; видно було, що збирається втекти, шукав похапцем капелюха.

А як не стати гарячим у країні, де людьми торгують? Тільки безсердна людина може мовчати! Все, що живе, все, що думає, повстає. І месники з полум'яним словом озиваються, залізом – словом їх – катів палити! Це не ваші казочки, Миколо Васильовичу, про коваля Вакулу, про старосвітських поміщиків та про женихів для петербурзьких купчих!..

Злюще нахмурився Гоголь на сміливого лікаря – він був рішуче неввічливий. А той не вгавав: Там Україна бурхає в бунтах, кріпацькими сльозами вмивається, а ви її ідиліями підмальовуєте!.. Кавказ потопає в крові, а ви його ката, царя білого та православного, прославляєте... Не заперечую, гімни вдасть імущим добре влаштовують земне існування гімнописця, але при чому тут письменник, та ще й великий?..

– Ну, Трохимовський, "Ревізор" пана Миколи – це далеко не гімн, – докинула Рєпніна, – та й петербурзькі повісті...

Але Трохимовський палав так, якби Гоголя тут зовсім не було.

– Як вірити йому, нашому великому? Га? Як вірити після того всього йому? Після тих од на честь царя в "Тарасі Бульбі", на честь батога й цензури, на славу всіх держиморд самодержавних? Як може людина, котра на власні очі бачить усю цю безпроглядну темінь, ганьбу рабства, недолі, знущання над гідністю людини, виписувати нам побрехеньки про майські ночі, про чортів під Різдво, про веселий український народець, що оце собі тільки пісеньки веселі співає та ще й пританцьовує в червоних чобітках? Я питаюсь вас: де сумління в цієї людини?..

– Ну, годі тобі вже, годі... – ніяково втішав його Лугановський.

– Чому годі? Якщо ми вже тут разом, то поговорімо, чорну раду радьмо, нехай не прогнівається пан Микола, але я ж бо звідти, де кипить... "Ревізор", кажете? Що ж, пан автор покинув казочки та

побрехеньки й узявся до описування всякеньких таких людців, до копирсання в тому смердючому смітнику, що зветься Росією. Попризводив до життя найрізніших потвор, диваків, опудал, хапунів, свистохлистів, брехунців, так якби ми їх не бачили щодня й не знали, що на них стоїть ота трухлява імперія... А все одно, наприкінці з'являється царський жандарм і справжній ревізор, і справедливість тріюмфує... Зважте, чи не хитро придумано? Чи це не апологія найвисочайшого батога? Справедливість, та ще й у Росії!.. Тьху! Та там і повісити як слід не вміють!..

Гоголь слухав його, тривожно зігнувшись, мов постарівшись, стежив за ним бистрими, аж жовтими оченятами, чахнув, став аж залізний, такий землистий.

– То що ж, по-вашому, я захалявні віршики повинен писати?

...Свинячі, дрохв'яні, кошачі рила лізли звідусіль крізь вікна. Арлекіни тріщали тарахкалами, потворні пиці повзли під сволоком...

– Краще вже віршики, ніж те все, од чого ваші Шевирьови та Погодіни, Уралови й Плєтньови, всі ці мракобіси й ханжі, враз із либеральствующими панками, чорт би їх забрав, враз з усіма вашими слов'янофілами, а насправді – агентами Ш отдєлєнія, вас у генерали від літератури проізвели. Недаремно вас цариця діямантами обсипає! Візьмеш у руки будь-яку вашу статтю – гидь бере, пане Миколо! Якщо людина віддається брехні, то покидає й талант! Ви питаєте, що писати вам? Твори! У цій країні насильства і тиранії, де все суспільство од віків погрузло в гною і бруді, де нема охорони ні для чести, ні для гідности, де держава – це тільки корпорація грабіжників, ви – письменник – єдиний захисник, єдиний вождь, єдиний спаситель! А що Адам Міцкевич пише? А Віктор Гюґо? А Бальзак? А Стендаль? Ви, либонь, не схотіли в Парижі з Генріхом Гайне побачитись?..

– А навіщо мені той жидовин здався?

–А цей жидовин, та ще й інші такі є, крише підлоту так, що аж пір'я летить! Його слово зриває всі ваші достойні монархії, цісарства та імперії! Кому треба, той знає, про що писати, тільки ви, сердечний, не знаєте! Он про Фредеріка Шопена чули, що то в сухотах догоряє? Цар його хотів озолотити, а він йому просто в його мерзенну августійшу пику плюнув! Це — людина! Це — мистець! Можете й ви ним бути, тільки не хочете... Могли б і ви написати таке, що весь світ здригнувся б! Загриміло б ваше ім'я по цілому світі І Всяк на вас молився б, чувши, як тріщить та проклята домовина, як із-під неї хрещений народ воскресає. Новий народ, пане Миколо! Нової доби, нового духа просвічення, гуманізму, доброти, а не вашого візантійського деспотизму!..

– Я напишу ще, – сказав повагом Гоголь, – у першій частині "Мертвих душ" усе буде показане, що підле, що гниле, буде добре місце прочищено, а тоді в другій частині покажу, як треба жити справжній людині...

– Брехня! Нічому не вірю! Не покажете ви нічого, не вийде у вас, бо батіг і нагайка, яких боготворите, серце ваше вбили! Чому ви аг хоч про пробудження вітчизни своєї не напишете? Чому ви незрячим і глухим ідете, а навколо вас земля гуде гулом? Чому ви від вітчизни, від народу свойого відреклися? Замість України собі видумали якусь Аркадію пастушу з Пацюками Пузатими, що то їм вареники та галушки в рот летять! Гарний ралець ви царям зготували! Пацюкову благословенну Малоросію! Ночі зоряні! Віддих півдня! Галушки та гопаки! Оксани чорноокі! Євнухи, півторакаліки! Ви, ви, пане Миколо! Йому, бач, і мова його смердить дьогтем, як ви самі зволили писати в "Ночі під Різдво", мовляв, "проста та мужича" вона... Вольних людей обернули в хохлів, та ще й вірнопідданих царям і царицям! Катерину, оту німецьку ледащицю, ви змалювали благодіянницею України!.. Ні душі, ні мислі свойому народові не залишили, навіть ім'я йому забрали... Історію його зневолили!..

Мовчіть!– писнув Гоголь.– Я знаю, як мене земляки шанують на Україні...

– Миршаве панство оте шанує, правда ваша! Тарновські та Родзинки,

Скоропадські та Ханенки, оті, що старовинні шабельки збирають та привілеями шляхетськими ще Речі Посполитої хизуються! Ви їм прийшлися, еге ж! Тим ось – у ґотическьких будинках, що винокурнями та рудами володіють! Бо їхня совість, як і ваша, приспана! Вони вже з пращурами своїми Росії продалися, бач, записалися в дворянство! Царські підніжки ясновельможні! їхня ота ваша Пацюкова вітчизна, тиха та блаженна Малоросія! Їм не треба знати, ким і за що закута!.. Вони разом із царями, мов опирі, кров п'ють із народу!

Кари їм не було, Ґонт не стало для них – отого панства малоросійсько-діямантового! Розумовські, Безбородьки, Кочубеї, Трощинські! Це вони стежку вам показали в Петербург, пане Миколо! Це вони вам своєї жадоби позичили: тільки їм титулів та кріпацьких душ хотілось, а вам всеросійської, бач, слави!..

– Та ж не всі такі були, Трохимовський, – сказала княжна, – згадайте хоч про новгород-сіверських патріотів, а Капністи, а Полетики?..

– Тільки не іменити, тільки не ясновельможні, княжно! Не ті, котрі пишаються славними прадідами! Нікому не відомі, убогі люди – ті тільки не відрікалися народу! Ось сусіда мій із Лютенок – Яків Драгоманов, ось Гармашевський, Андреєвич, Борисів, Бещасний – всі з грудневого діла 825-го, всі або в Сибірі, або на Кавказі караються! Іван Сухина, розжалуваний у солдати, на моїх руках порубаний на Чечні вмер! Вони, брате мій, не за конституцію, а за народ повставали! В них дух Полуботка палав! Вони від якобінів училися, як із тиранами чинити, – благовісники свободи, святі мученики! А ви їх, пане Миколо, "пустунами, замішаними в нерозумну справу", називали! Я всі ваші статейки уважно читав, не бійтесь...

Гоголь, котрий безгучно ворушив жовтими щелепами, слухаючи все це, зморщився:

– Казна-що ви верзете, земляче! Ви про політику, а моє діло – сторона...

Це не політика, а сумління, пане Миколо! – стукнув кулаком об стіл Трохимовський. – Народ знає, в кого сумління чисте, й того любить... Але горе письменнику, якщо він почне крутити та підбріхувати тиранам! Над прірвою стоїте, майстре! В пророки й оборонці катюгам і самодержцям пошиваєтесь! Блюзнірите – Христовим ім'ям налигач і кайдани виправдовуєте! Торгівлю рабами вихваляєте! Шпіцрути й шибениці! Шпиків і жандармів! Височайшого ката! Схаменіться, брате-земляче...

Цей юнак дивився на Гоголя аж збілілими очима; його шматував ізсерединний пломінь, скуйовджена, чорна грань чуприни пасмами падала на вперте чоло; люди в господі вже давно звернули на нього увагу, дарма що перебаранчало шаління карнавалу. Й знов, як колись, тремт скорючив і так знівечену постать Гоголя. Йому здалося (ще коли Трохимовський говорив і його слова долітали до нього п 'яте-через-десяте з-поза якоїсь густої імли), що він зависає між лаштунками вертепу, в синьо-морозній порожнечі, що вертеп цей верхом іде в безконечність, у хмуре підхмар'я, а низом сперся в передсінок пекла; що бурсацькі хори могутнім ф о р т е, як у кантаті Бортнянського, яку чув колись в Ісакієвому соборі, закінчують дійство про збурення пекла, оте, що його бачив ще хлопчиком, біля Лаври. Віяли, знявшись на червоному небосхилі, вітри. Розколювався старий дуб, давно вже поранений блискавкою. Дейнеки, залізовиді Вії, характерники-козаки, корінясті пекельні гайдуки обступали колом...

Гоголь здригнувся й розплющив очі.

– Що ж, – ясно посміхнувся він, – може, й діждемо колись: прийде Христос у пекло, щоб залізними канчуками розганяти чортів. Ревізора мойого ніхто не зрозумів: Ревізор – це сумління, місто, в яке він приїздить, це – пекло нашої душі... Оце щодня ходжу в Сикстинську каплицю й дивлюсь на мальовило

Страшного Суду. Там людину підтягають раз угору – до янголів, раз униз – до чортів. І так кожен із нас по сто разів на день: раз — янгол, раз – підляк. Ви про мене багато говорили, розсердились дуже... А я слухав безчувственно, повірте. Що мені вам сказати? Бог зна, може, й правду ви говорили... Я сам знаю, що я ТЕПЕР – нуль: Я складаюсь тільки з майбутнього. Що я – людинка? Моє єство – це мої твори. Життя наше – коршма і тимчасова станція. Сказати правду — для мене все мертве давно. Я гордий лише майбутнім. Я давно охолов від усіх хвилювань і пристрастей, я живу своїм власним світом... Ось я між вами, земляками, а здається мені, що чужі ваші обличчя... Робіть, що хочете, зі мною, хоч і шельмуйте, ображайте... Я – опудало, на яке можете одягати бриля, все, що хочете, можете змітати з мене куряву, під самим моїм носом мести, а я не чхну, не присну, навіть не поворушусь...

...Знов зашуміло Корсо перистим подолом, виграючи голосами, барвами, вогнями. Біснувалися кошачі, свинячі, орлі машкари...

– Анунціата! Дивіться, це вона!..

Сеньйор Ніколо навіжено зірвався, схопив, як финтик, капелюха й паличку і, навіть не глянувши на прощання, побіг геть. Повз господу в сяйві смолоскипів, справді, їхав той самий вквітчаний віз. Гули тимпани, підсвистували флейти. Звисока, серед жируючих штукарів, гультяїв, дівоньок, богинь, споглядала маєстатично все та сама красуня-римлянка, може, патриціянка, може, правнука кондотієрів, може, донька того піццікароло, який ніс клістирну руру заввишки із дзвіницю. Але... "густа смола волосся двома кільцями важенної коси знялась над її головою... повний голос її дзвенить, мов мідь... Все в ній – корона досконалости, від рамен до антично віддихаючої ноги...".

– Це ось так він остиг для земних пристрастей! – зареготався Шаповаленко.

– Ні, життя таки справді помалу щезає в ньому, – зітхнув Лугановський, – цевідходить його молодість...

– Якщо вона у нього була, – задумано промовила Рєпніна. – Що за дивна людина!.. Яка нещаслива людина !..

– Але як він пише! – сказав Климченко. — Оце напередодні упрохали його вІванова почитати з "Мертвих душ". Шосту главу читав. Гомерично! Як не кажіть, а це після "Ревізора" – вершина! Несамовито! Незрівнянно! Й ось такими нісенітницями, таким от мотлохом-дріб'язком таврує, вбиває, всю цю оскотинену Росію просто розчавлює...

– Не знаю, – ще не остигав Трохимовський. – Для мене це незрозуміло. Навіщо тоді плазує перед царем і всією тією псарнею? Чому не залишиться тут, хоч би в Італії, не відречеться на весь світ від того осіянного петербурзького болота, в яке грузне?..

– Я говорив йому про це, – докинув Шаповаленко, – я й про кошти його впевняв – найдемо; та ж він і так набір живе...

– Ну, й що ж він на те?

– Подивився лише на мене й сказав: "ПОКИ ЩО НЕХАЙ ТАК БУДЕ, ЯК Є...".

– А я чула, – промовила Рєпніна, – що він хоче потрапити в наставники до наслідника і тому збирається видати книжку, в якій буде прославлено царя, бо ж кожна влада від Бога, та буде проповідуватись обранність самодержав'я... Словом, якась нісенітниця неймовірна...

Трохимовський зірвався, аж задзвеніли й покотились келихи:

– Кат! Сам собі кат! Божевільна, хвора людина! Якщо він тільки наважиться видати таку книжку – він умре для всіх! Ніщо його не врятує!

Його чекає страшний кінець – це я вам кажу! Такий, який зготовано ренегатові й Юді...

– Василю Івановичу, – раптом обірвала його Рєпніна, проясніла й звернулась до Штернберґа, який весь час мовчав і тепер підняв голову, моргав веселими очицями, – розкажіть, як там наш Шевченко...

... Світало. Роса воложила розпечений камінь. Хмарини низько пливли над садами. Пробігли вже коні без вершників — гасло кінця карнавалу. Ніч утомлено потахала. У вильоті Віа Феліче гурт гульвіс і дівчат, ще бешкетуючи, ще пустуючи, хоч і без масок, наздогнав чоловіка в киреї. "Сеньйоре Ніколо!" — хотіла зашуткувати зальотниця, але сахнулась. "Ідіть до чорта"! — чоловік підняв кийка і щез у брамі. У нього під брилем було злюще й безкровне обличчя опиря.

Грошові справи сеньйора Ніколо не були такі вже марні. Останній його гонорар за "Ревізора" – 2500 карбованців – уже влітку 1836 року був перед вичерпанням. Доводилось бідувати, доки Михайло Погодін, у відповідь на слізні благання, прислав до Риму як позику 2000 карбованців. У 1838 році Микола Васильович отримав подарунок від царя, як вислід зворушливих листів до Жуковського –близько 4000 карбованців. У 1839 р. мільйонер Бернадаки (якого Гоголь вивів згодом у "Мертвих душах" як "позитивного"' типа – "російського американця" Костанжоґло), дав йому 2000 карбованців, а наслідник Олександер через посередництво Жуковського і ніби для Жуковського відпустив 4000 карбованців, у зв'язку з чим Микола Васильович писав до Жуковського: "...Дасть Бог – виплачу мій борг. Обіймаю вас безліч разів, МІЙ СПАСИТЕЛЮ...". Але віддавати цей борг (як і всі інші) Микола Васильович ані в гадді не мав. "Я придумав ось що, –пише він до Жуковського ще перед тим, 21.12.1839р., – зробіть усі, хто справді має до мене співчуття, складку, зложітесь і дайте позику в 4000 карбованців. Я даю слово, якщо не вмру, виплачу з процентами..." Однак ні ці, ні інші позики у Рєпніних, Волконської не були ніколи виплачені. Якщо зважити, що жива людина в ті часи в работоргівлі коштувала близько 100 карбованців, не зрозуміло, чому Микола Васильович

безнастанно жаліється на недобір, злидні, навіть голодування. Правда, він допомагав дещо сестрам, але не настільки, щоб це порушило його, в основному, не такий вже убогий бюджет. Близько 15 тисяч карбованців протягом 4 літ, на одну людину – це навіть для побуту за кордоном, зокрема в злиденно-здешевілій Італії, було б зовсім достатньо. Імена кредиторів, а швидше жертводавців для сеньйора Ніколо говорять за себе багато... Крім царя, цариці й наслідника, це Жуковський, Демидов, Погодін, Баратинський, гр. Вієль— горський, Бернадаки та ін. – царедворці, великі підприємці, – "мільйонщики", слов'янофіли, "почвенники", льоялісти, тобто тодішня "чорна сотня" в повному розумінні. Згодом до цього почту належатимуть і Бенкендорф, і Сгроганов. Гоголю зумисне не дають посад, яких добивається, навіть хоч би вони були тільки синекурами, як, наприклад, секретаря міфічної Комісії мистецтв у Римі; його треба зв'язати "келейно", приватно. "Таке вже створіння – людина! Любити когось особливо я міг лише з інтересу. Якщо мені хтось зробить якусь істотну користь, того я вже й люблю"... – писав одверто-цинічно Микола Васильович Аксакову. Отримавши даток від царя, Гоголь писав, між іншим: "Я отримав допомогу, дану мені великодушним нашим государем. Вдячність сильна в грудях моїх, але вилив її ніколи не досягне престолу. Як якийсь бог, він сіє повною рукою благодіяння і не хоче чути наших подяк, але, може, слово поета дійде до потомства і додасть умиленну рису до його (Миколи I) царственних доблестей..." (30. 10. 1837). Постійна жебранина, листовне лебедіння, яке друзі називають "стогоном", моління про гроші супроводяться, щоправда, впевнюваннями про "монашу долю", "мені нічого на цьому світі не потрібно", про "мертвящий гніт низького, гидкого, що лежить на раменах моїх", про те, що "мене не треба леліяти для мене".. Але це все – прикидання. "ЖИТТЯ! ЖИТТЯ! ЩЕ Б ЖИТТЯ!..". Серед нічим не забезпеченого існування, непевних заробітків, але з жагою до життя, й то неабиякого, а досить вигідного, оплатиться не лише впевнювання всіх у своєму "пророчому покликанні", у своєму талантові (який іншого разу не завагається й поставити в сумнів: "Який убогий мій талант"), але й у своїй "недостойності", "невдячності", недостачі сил для виявлення своєї вірнопідданности і т. ін. Ця дуже складна стратегія земного влаштування, коштуючи безліч енергії, чорнила, скигління й

самоопідлювання, дала свої наслідки. '"Мене повідомлено, – писав граф А. Бенкендорф, кат Шевченка й кирило-методіївців, цареві, – що відомий письменник Гогель (!) перебуває в скрайньому становищі, не має навіть на щоденний прожиток і тому цілковито впав на дусі... Я насмілююсь просити всемилостивішого Вашої Величносте наказу про видачу одноразової допомоги згаданому Гогелю (!) в висоті п'яти сот рублів сріблом...".

Бідний обержандарм! Купуючи найбільшого письменника доби, нащадка непідкупного хмельничанина полковника Остапа Гоголя, він навіть не знав доладу, як пишеться його прізвище. Або, може, тим висловлював своє жандармське презирство до літератора, купленого вже давно бісами імперського велепростору. До людини, що її колись живе серце ставало спрокволу діловито-вирахуваним, до людини, котра передчасно постарілась, знітившись невпинною боротьбою ДВОЇСТОЇ душі своєї, до людини, котра, сліпа й глуха до всього людського, вже здалась, мов подорожній, на стихію славетної імперської трійки й мчала з нею в безвість, на свою ж поталу.

"...З якою радістю я став би фельд'єґером, кур'єром, навіть на руській перекладній і відважився б навіть у Камчатку – що далі, то краще..." – знаменно писав Гоголь до Погодіна, майже в один день із зловіщою й остаточною декларацією С. Аксакову: "ТЕПЕР Я – ВАШ. МОСКВА – МОЯ ВІТЧИЗНА...". Його вже скоряла недуга велепростору, Схід...

"...Ви визволяєтесь уже від місцевого, провінціяльного, українського, – писав йому ще один біс, Віссаріон Бєлінський, – ви стаєте письменником національним, РОСІЙСЬКИМ..."

ІЗ ЗАПИСОК ХУДОЖНИКА ШАПОВАЛЕНКА Серпень, 1839, Рим.

Давненько я не заходив у будинок на Віа Феліче. Учора піднявся на хвилину: сеньйор Ніколо був у найфантастичнішому костюмі – у

флянелевому жупані, зверх того мав оксамитний каптан, на ногах – тільки панчохи, а на голові клубок чи шлик, малиновий, шитий золотом, мов мордонський кокошник. У руці у нього було перо, він довго дивився на мене, але мовчки, презирливо-вбивчо, й я пішов геть. Я залишав його усі ці тижні самого серед його житейської веремії. Він то придивлявся до процесій Божого Тіла, як по килимах, уздовж усього Риму, аж до св. Йоанна Латеранського під благословенням Григорія XVI ішли когорти жебрущих ченців, палки огорілих селян, аббатів й чітадіянів, несучи пурпурні прапори, хоругви і образами святих, хрести, ліхтарі... То він проводив день у кав’ярні, розповідаючи анекдоти художникам... То їхав у Кампанью, до Поте Нументано, лягав проти неба на камені й дивився так у блакить годинами. Раз бачив я його ввечері: повертаючись звідкись іч Йорданом та Ставассером, біля палацу Барберіні, ні з того ні з сього заспівав свою улюблену пісню: "А я з того поговору пішла собі за комору..." – і пустився танцювати гопака серед вулиці... Зі знайомих його відвідували Кривцови, кардинал Джузеппе Меццофанті, аббат Ланчі, він сам їздив часто до Балабиної, котра вийшла за молодого Рєпніна, до старого Рєпніна у Кастелламаре, то знов до княгині Волконської, котра повернулася з Парижу, до герцога Лейхтенберзького, до генерала Перовського чекав Ластівки-Смирнової й купував собі чудернацькі речі: сувої батисту, щоб викроювати собі хустини на шию, НІЧНУ ПОСУДИНУ в штуцерній шухляді І червоного дерева, машинку для варення кави, альбоми і дагеротипні картини Поза тим він пстійно дрімав, або спав на канапі й радив Іванову малювати з нього римського воїна, що спить біля гробу Господнього.

...Цього вечора біля Палаццо Полі, княгині Волконської, було завізно від ландо й кабріолетів. Велику залю ясно освітлено, від вулиці по сходах увиж – лакеї в лівреях. Було напередодні оголошено, що Гоголь Сам читатиме свою комедію "Ревізор", а гостей частуватимуть чаєм, морозивом і печивом. Вхід за квитками, по п’ять скуді. Увесь дохід – і тут я не міг вийти з дива – "на допомогу бідному, талановитому, молодому художникові Шаповаленкові", який досі одержував від Товариства заохоти по 80 карбованців у місяць, а тепер йому цю допомогу одібрано... Я дуже добре знав, що сам Микола Васильович думає про

мене як про "дуже посереднього" художника, а коли зважив усе інше, його спочуття моїй долі видалось просто неймовірним. Зібрався весь квіт колонії: звичайно, вся братія художників, всі постійні мешканці, Риму і всі тимчасові – приїжджі, достойники, дипломати, сенатори, офіцери гвардії, дехто з почту наслідника, навіть іменити малоросіяни – земляки, туристи зволили прийти: добродій Лизогуб, граф Палій, генерал Скоропадський із жінкою, Милорадовичка, князь Кочубей. Вищий світ пішов, звичайно, у перші ряди, чернь, художники й я між ними – по кутиках. Гудіння вельможних персон було бундючне, засипане зорями, золотом еполетів; дами ясніли в паризьких туалетах, пані Кривцова обвіювалась японським вихлярем: "Ось ви почуєте, як Микола Васильович прочитає! Чудесно! Який у нього талант...". Герцогиня Лейхтенберзька стягала сині губи, відкашлювався старий Кочубей, з носом, як добра опішнянська слива. Княгиня Волконська надхненно усміхалась, вона навіть упізнала мене іздалеку. Сяйні джмелі гули, лисини схилялись одна до одної, зорі повертались до зір, кланялись напомаджені чуби.

Нарешті з'явився сеньйор Ніколо. Він був одягнений у коричневий довгополий сюртук, а не у фрак. Це надало йому достойної благовидности, рукою він притримував спереду поли, щоб не розходились, другою пригладжував волосся. Очі його нервово і дещо збентежено поблискували, під нижньою губою він завів собі невеличку еспаньолку. В сюртуку він був схожий на учителя, але швидше на бурсака; його щелепи роздалися, щоки природно набрякли, разом з вусиками і гривкою, гостреньким носом це його обличчя ставало дедалі простакувато-хитренним, до відточености вкрадливим; коли б я не знав, що все це личина, штукатура, я б подумав: ходяча добрість, безмірно щедра солодкість. І він упізнав мене здалеку, й злющі сині вогники раптом стрибнули в його погляді, потім він примкнув очі, й я побачив його втомленість; мертвенна залізність його худющого обличчя відбивала від вигодованих і випещених мармиз високопоставлених персон.

Його посаджено за столом, посередині, він розгорнув зшиток і почав читати. Раз-у-раз він лив воду з графина, обривав читання — тоді муха не пролітала. Тиша була моторошно-камінна, майже зловіща. Сеньйор Ніколо читав в'яло й монолітно. Можливо, на нього діяла ця золота громада слухачів. Вони –буряколиці, бикошиї, інші – цитриново-вичавлені, з останніми клаптями сивини, з вибалушеними зікрами, з подвійним бариллям підборідь, з квадратними дуб'ястими чолами, вислоухі, гордовито скривлені, копилогубі, дерев'яно-бочкаті люди сиділи, слухаючи його знехотя. Всі були работорговцями, крамарями людських душ і доль. Програвали в карти, мінялися людьми як собаками. У того було півгубернії, у другого пів-України. На них усіх, на їх випещених, випудрованих, маніжних і вередливих жінок та дочок важко гарували панщизняні жниці. Вони всі жирували, набрякали і аж лускали, наситившись, мов павуки, трудом чужих рук. Економи з гарапниками, доїжджачі й псарі з канчуками, управляючі й капітани-ісправники дбали про те, щоб вони могли насолоджуватися блакиттю неаполітанської затоки й захоплюватись мармуром градин Капітолія. Зорі й ленти причіплювано їм за приборкання вольних людей і народів, за вірну службу найвищому жандармові і псареві. Вони жерли, пили, ригали, спали, нудились і позіхали, натягали вузькі штани зі штрипками на свої дебелі розпасені ноги, йшли на бали і грали у віста, миналась. Деякі гнили за життя. Від одних ішов дух порохна, від других — сопух підлого, розгодованого тіла.

Після першої дії крісла з пільгою відсунено. Блиснули зорі й батистові хустини. Дами спурхнули. Офіціянти розносили чай і морозиво. Скоропадський, дебелий і поставний генерал, широко позіхнув:

– Оцією пошлятиною він годував нас у Петербурзі, а тепер переніс її в Рим...

– Дивуюсь, – зашамотів осяяний діямантами беззубий Кочубей, – що вони всі бачать в цьому гугнявому дячку?.. Якась нісенітниця, пане, того... Просто сказати, не-при-стой-ність... Зовсім несмішна анекдота, пане, того...

– Ви не знаєте нашого суспільства, ваша світлосте, – зовсім голосно загудів якийсь молодий фунтик із дипломатів, – покажи йому пальцем будь-що, а воно вже рота роззявило... Це нечувана річ, як це у нас терплять, ваше світлосте...

– Талант, талант, а який талант? Де той талант? Дурниці, набір слів! Вульгарно, гидко...

– Писав би він свої малоросійські казочки, – постукав по табакерці граф Палій, – де йому до комедії, де йому до сатири!.. Кому це потрібно, скажіть?.. Справді, писарчука, щелкопьора, шматинку, тріску у нас приймуть за генія...

– А сам літератор, звідки він, що за один? Гадаю, з духовних, була?..

– Хохлик, самий звичайний хохлик... Та ж він по-російському й читати як слід не вміє...

Після другої дії в залі лишались ще деякі персони. Вони сиділи й слухали, закам'янівши, безучасливо або з невисловним презирством. Сановник із зорею, дідусь, що осипався піском, дрімав. Дехто перешіптувався, споглядаючи на Гоголя з переляком і відразою. Дами шелевіли віяльцями. Після третьої дії передні ряди зовсім спустошіли. Дехто висовгувався безшелесно, дехто – грюкаючи кріслом. Подавано екіпажі. Підкови гулко цокотіли. Навіть княгиня Зінаїда не досиділа до кінця.

П'яту дію Микола Васильович дочитував наоспіх, утомленим голосом, тільки для кількох нас – художників. Улесливо дослухував його ввічливий Йордан. Реготався Климченко. Блідо усміхався Іванов. Рисуючи, прислуховувався Штернберг.

Я бачив тільки ніс Гоголя, примкнені, почервонілі повіки, нездорово-пурпурні, шелевіючі губи. У його постаті, зігнутій над столом, була

драпіжність, вмирання підбитого птаха. Читав він сьогодні рішуче невдало. Ніхто не аплодував. Ми зібралися навколо нього – і говорити було нічого, м'ялися, дякували. Гоголь закрив зшиток і стояв поміж нами – розгублений, зніяковілий. Очі його втікали, він пробував кривити рота усмішкою. А потім вибіг геть.

...Я наздогнав його на сходах до Піяцца ді Еспанья. Він осяявся, наче утішений. Але це був той його гіркий сміх. Ми пішли далі, довгий час – мовчки.

Сильними срібними голосами перемовлялися між собою біля фонтану, серед невблаганної, але світло-весняної убогости, римлянки. Жартівливий родець, закинувши плащ на плече, подавався в остерію. Вешталися туристи. Проїхала карета з кардинальським гербом.

– Я читав сьогодні мертв'якам, – сказав нарешті Гоголь, – вони взяті труп'яним сопухом. Вони всі вмруть, згниють, а я буду жити... Це було зовсім як на прем'єрі "Ревізора". Ті ж обличчя, тобто не обличчя – у них немає облич. Ви погляньте: тут, у Римі, у Парижі, всюди — обличчя чітко неповторні, кожне обличчя, навіть ось цього замурзаного Пеппе, чи цього Піцікароло, чи цього, що проїхав ослом із кошиком броколо, воно щось висловлює! Гнів, облуду, ненависть, тиху любов! Це обличчя особистости! Там же – немає нічого: пуцулувата ніщота, набрякла пляма, юрба титулованої мерзоти! О, як ненавиджу я тебе, рижа бородо! Усе, що хороше, мусить умерти в Росії! Там живе тільки одна свиня! Мертв'ящий гніт всього огидного, низького, плюгавого! О, Риме, прекрасний мій Риме!..

Я ще ніколи не бачив його таким. Він ішов і спинявся, обличчя його блискало. Він аж виростав у своєму гніві.

– Там нічого немає, ви розумієте? Там усе змела фінсько-монгольська рівнина! Там немає ні історії, ні слави, ні літератури, ні архітектури, ні права, ні філософії! Там, у Росії, тільки свинячі рила і рижі бороди! Кров

опричини, чужоложство, насилля, ханський загнутий пантофель, трійчата нагайка і кайдани! Там грішать, смердять, блюють, убивають і каються! Ви погляньте – тут усе точність і викінченість, тут міра й пропорція в кожному камені, тут пристрасть і любов –святий вогонь, творчість мудрої і живої людини. Тут усе – строга мисль і палюче серце! А там – тьху, розмазаний чоботом гній, розповзле ніщо, імла, яма, нуль і нескінченість...

Він зупинився і товк паличкою у камінь. Фурія оволоділа ним. Голос його шарпався, поривисто, люто; в ньому клекотіло – чи міг він аж так насовувати личину? Чи розлютив його так той вечір? З-під капелюха стріляли його аж збіла очі. Підіймався спадистий вус, нехороші зуби, мов клеваки, вистромлювалися з-за синявих опиревих губ.

– І всі вони такі, всі! І солодкі мої Аксакови, й Плетньови, й Погодіни! Ласкавці, доброзичливці, чорт би їх узяв! Ні одного обличчя, ні одного характеру, що як харалуж! Свинячі ліберальні рила – ви розумієте! Вельмишановні повії, високодостойні донощики, гегеліянці, а поколупав їх – баскаки, цілувальники кабацької Москви! Похіть і зрада, сморід каяття, лесть і скритовбивство! Коршма й гавптвахта! Туман чухонського болота! А Василь Блаженний у Москві – ота мішанина сладострастя й аскетизму... Імперія! Третій Рим! ВОШИВА ПЛОЩА, не імперія...

– Але ж, Миколо Васильовичу, – наважився я, – ви, деяким способом, сказавши щиро, ошляхетнюєте цю імперію...

Він спильна поглянув на мене і засміявся. Знов так само – гірко.

– Хіба я пишу по-російському? Хіба це мова? Я пишу, як школяр, мій стиль неохайний, мені недостає слів... Величне слово – знаєте ви, що це таке? Знаєте ви, що це таке – майстерність слова? Знаєте ви, що таке мука німоти? О, чим я завинив, за які гріхи важкі мені дано жити в Росії? Чому не зміг я бути найнікчемнішим золотарем у якійсь Флоренції, чи

рисівником у Нюрнберзі, чи невідомим музикою у якійсь віденській оркестрі? Чим я винен, що для мене не існує нічого, крім мистецтва?..

У цей вечір у ньому не було нічого з його щоденної личини, лисячої покори. Я б гадав – завзятий друг Бенвенуто Челліні, або й сам майстер Рафаель Санчіо. Він палав, кипів, ображений до глибу. А чи не цей самий профіль степового орла, сарматського якогось Рабле стрибав тінню колись на брамі Рафаїла Зборовського? Чому не дано було йому з'явитися в пишній Могилянській плеяді поспіль із Касіяном Саковичем, або Транквіліоном Ставровецьким? Хіба не був він наш, навіть у безкрайому горі своєї хворої, покаліченої душі? Хіба не прокляттям для нього було перейняти всю підлу спадщину рабських літ – із-під ярма Речи Посполитої, що годувала змиїв – Киселів та Тетер, із-під Петрового чобота й у його ж дибах, де плекають "шатость малоросійскую"? Хіба тільки він був винен за сервілізм, лицемірство, крутійство , собіпанство, двоєдушність, облуду, погоню за мамоною, що підточили сувору світлість його козацького роду? Хіба не був він сином свого малоросійського сторіччя, кість від кости мужніх прадідів, правнук зжіночілий? Чому не стало йому сили бути собою? Чому приречений був платити за гріхи нікчемного покоління душею своєю, розтерзаною на велелюдному розпутті Вошивої площі – імперії?.. Він угадав мої думки.

– Не хотів я бути бардом МАЛОРОСІЇ, земляче. Не хотів бути хуторянським панегіристом, скиглити на могилах або оди до князя Куракіна писати, як батько Котляревський... Малий талант у нас буде скніти, великий – зав'яне. Було бути мені скоморохом у пана мого Трощинського в Кобинцях? Зітхати з паном Квіткою по сердечних Оксанах? Зачав'ядів би я серед отих Шпоньок моїх, продрімав би мій вік і діла мого, неземними силами передбаченого, не сповнив би. Все писання моє, в кожнім типі, в кожній комі, Україною дише. Весь світ ще здивується — це так УКРАЇНЕЦЬ пише? Хіба рижа борода отая утне таке, скажи? Хіба знає вона міру речей, таємницю пропорцій, яка нам – ще в древній Київ – Грецією й Римом була передана, в кров нашу ввійшла? Ось таїна моя велика, земляче, і тому мовчу на ваші дорікання: прийде час – і одкриють цю таїну: кожне слово моє славить вітчизну нашу...

– А яка ж друга таїна ваша, пане Миколо?

Він лукаво задумався. І ще драпіжніше блиснули його карі очі, мов уже бачили нечувану перемогу якусь, безмежну радість.

– Не скажу, земляче, і не просіть. Як ще довше буде моє життя, скажу сам, а як ні – так і буде... Читайте "Страшну помсту". Там — ключ таїни. І до "Мертвих душ", і до душі тієї, що терпіла стільки образ, а прийде для неї час — і одкупиться, і воскресне...

– І ще одна річ, – тут він на хвилину замовк і ще тріюмфальніше, ще лукавіше заграли його рчі, – я збираюся написати одну дурничку... Це мені розповідали, коли я ще служив у департаменті... Тільки я це зроблю інакше. Бідний чиновник зробив собі шинель... її в нього вкрали... Чиновник ходив, жалівся значущим особам. Ніхто йому не допоміг... Чиновник схопив гарячку й умер... Шинель, ви розумієте, це й є ключ... Другий ключ. Це не тільки кривда всім маленьким і вбогим людям... Алегорія не тільки в привиді (чиновник по смерті з'являється привидом усім значущим особам), але й інше: Україна й Росія... Шинель...

Чи міг я вірити тому всьому?

Чи не була це така ж містифікація, як і все інше? Але я одганяв од себе цю думку; мені здалося, що його голос лунав здалеку, з якоїсь світлої далечини – аж лячно стало. І я, ледве стримуючи тремтіння, прошепотів:

– Ви – н а ш, пане Миколо, ви завжди лише – наш...

...Вічне місто було перед нами. Громадилися серед ночі доми, дахи, тераси. Виступали бриласті палати. Пласко знімався купол Пантеону. Праворуч рвалися коні Капітолія. Над віллами Медічі й Людовізі мовчазно хмурились дуби. Усе місто мерехтіло, жахтіло і шепотіло свої дії вічистих нашарувань, неначе рінястий берег осипав камінці...– Я

пам'ятаю день, – сказав Микола Васильович, – либонь, найкращий день у моєму житті. Ми з Максимовичем були в Києві, я спинився в будинку Катеринича, на Никольській вулиці... Ввечері ми пішли до Андрія Первозванного. Звідтіля ми дивилися на Кожум'яцьке уділля й на Кудрявець... Стояла біля нас, на балконику, молодиця, козачка, в намітці й у білій свитці, й теж дивилася довго на Дніпро й Задніпров'я... "Чого виглядаєш там, голубко?" – спитали ми її. "БО ГАРНО ДИВИТИСЯ", – відповіла вона нам. – Він задумався й, спалахнувши, продовжував: – Бо гарно дивитися, земляче, в віки, що за нами, а ще гарніше в ті, що ще перед нами... На те, як з того Задніпров'я, з одвічного Кожум'яцького уділля, підведеться народ, невмирущий народ, розправить плечі свої, і хіба знайдеться в світі така сила, щоб здолала його?..

Я стояв, зачарований і Римом, і його словами, а пан Микола подав мені руку.

– Прощавайте, земляче, мені пора. Післязавтра вирушаю до Трієсту, в Росію... Там справи... Мати, сестри... Треба видати "Мертві душі"... Але я повернусь, неодмінно повернусь... До побачення, на Віа Феліче...

А може, – посміхнувся я, – не поїдете зовсім, залишитесь?.. Але він хитнув головою й пішов униз, сходами до Піяцца ді Еспанья.